

Գեղաստանություն. վայրություններ, նոթեր, հուշագրություն

Տեղահանության իրական լուսկերը

Հասան Անջա

Տեղահանություն և ոչնչացում

*...Ես տեսի եւ, թէ ինչպէս ինչ նման
Ադամի ժառանգները, ջանալով անգոր
հայերով ման գալ, անասունների պէս
խոտ էին ուտում, մի ավանակի դիակի վրա
գիշատիչների պէս հասխմվելով...*

Հայ գաղթական կանայք
Հաուրանում (Միրիա)
Լուսանկարը՝ ՀԲԸՄ Նուբարյան
գրադարանի արխիվներից

ցեղասպանություն. վկայություններ, նոթեր, հուշագրություն

9 (47.928)
26-53

Հասան Անջա

h

«Շահ լավ, հարյուր հազարավոր հայերին ո՛վ սղանեց»

6309

Տեղահանություն և ոչնչացում

(տեղահանության իրական դասկերը)

Օսմաներենից թարգմանությունը,
ներածական ու ծանոթությունները
դասնական գիտությունների դոկտոր
Արսեն Ավագյանի

Երևան 2007

Մենագրությունը երաժշտավորվել է հրասարակման
Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի
գիտական խորհրդի կողմից

ՀՏԴ 941 (479. 25)
ԳՄԴ 63. 3 (27)
Ա 534

Անճա Դասան

Ա 534 Տեղահանություն և ոչնչացում (տեղահանության իրական դասերը). -
Եր.: Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2007. 48 էջ:

խմբագիր. Է. Դանեղյան
ժառփի հայեցակարգ. Գ. Դեմոյան, Է. Դանեղյան, Գ. Սամուելյան
գրաֆիկական նախագծում. Գ. Սամուելյան
էջադրում. Ա. Գևորգյան

ԳՄԴ 63. 3 (27)

ISBN 978-99941-963-3-3
©Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2007
Գասփրինթ տպարան, Երևան

Ն Ե Ր Ա Ց Ա Կ Ա Ն

1915-16թթ. Հայերի ցեղասպանության դասնությունը դեռևս բազմաթիվ չուսումնասիրված և բավականաչափ չլուսաբանված կողմեր ունի, հասկաղես տեղահանման և ոչնչացման ծրագրի նախադասբասման և իրականացման հարցերում: Վերջին տարիներին նորանոր արխիվային փաստաթղթեր և իրադարձություններին մասնակից անձանց դեռևս անհայտ հուշեր են հրատարակվում, որոնք թույլ են տալիս լրացնել այս ողբերգության մինչ այժմ անհայտ կողմերի վերաբերյալ մեր գիտելիքները:

Դեռևս ցեղասպանությունից բաս չանցած, երբ ակնհայտ դարձավ Օսմանյան կայսրության դարտությունը Առաջին համաշխարհային դաստերագմում և օրակարգ մտավ դաստերագմի ժամանակ իրագործած ոճիրների համար Իթթիհաթ վե Թերաֆիի դեկավարների դասաստանաստության հարցը, Օսմանյան կայսրությունում ստեղծվել էր մի մրթնողորտ, երբ նույն իթթիհաթականները բատղում էին ձերբագասվել հնարավոր մեղադրանքներից՝ ամբողջ մեղքը բարդելով Իթթիհաթի վերնախավի, հասկաղես՝ եռադեսության (Էնվեր-Թալեաթ-Ձեմալ) վրա: Ինչդեռ նույն է իր հուշերում Ձեմալ փաւայի անձնական ֆարտողար Ֆալիհ Ռիֆի Աթայը՝ «...այն ժամանակ մարդուն կցվող դիտակը «մարդ» բառն էր: Ձեմալ փաւայի մարդը, Էնվեր փաւայի մարդը, Թալեաթ փաւայի մարդը: Ամեն մեկն էլ իր մարդն ուներ: Խըմբերը մեծանում էին և արդեն ավելի ճիւտ կլինեք խոսել Էնվեր փաւայի թիմի, Թալեաթ փաւայի թիմի, Ձեմալ փաւայի թիմի մասին»:¹

Եվ երբ Իթթիհաթի դեկավար անձինք փախուստի դիմեցին, մեջտեղում մնացած «մարդիկ» կամ «թիմերը», նրանք սեփական կյանքը փրկելու համար ստիղծեք եղան համաձայնվել բացահայտել դաստերագմի տարիներին գործած Իթթիհաթի ոճրագործությունները: Օսմանյան խորհրդարանում, ինչդեռ հայտնի է, այդ նույնատեղի հասնուկ

¹ Տե՛ս. Fahih Rifki Atay, Zeytindağı, İstanbul 1981, s. 38.

ստեղծվեց այսպես կոչված «Հինգերորդ հանձնաժողով», որի լսումներին բացահայտվեցին հայերի սեղահանության և ոչնչացման ծրագրի մանրամասնությունները, առաջին անգամ հնչեցվեց գոհերի թիվը (800 000 հոգի), «Թեբիլաթը մահսուսայի» (Հասուկ կազմակերպություն) ստեղծման անօրինակությունը, ինչդեռ նաև՝ կուսակցության և կառավարության ղեկավարների դերը և դասասխանավորությունը հայերի կոստրաժի համար:²

«Հինգերորդ հանձնաժողովին» հետևեց 1919-1920 թթ. երիտթուրքերի դասավարությունը, որի ժամանակ Թալեաթը, Էնվերը, Չեմալը, դր. Նազըմը, Բեհաեդդին Շաֆիը, Ազմին դասադարսվեցին մահադատվածի, իսկ մի Եարֆ սեղական իշխանությունների ղեկավարների նկատմամբ կայացված մահադատվածի որոշումն ի կատար ածվեց, ինչդեռ օրինակ՝ Բողազլյանի (Յոզղաթ) ֆայմաֆամ Քեմալի նկատմամբ:

Այս մթնոլորտում էր, որ թուրքական մամուլում լույս տեսան հայերի ոչնչացման վերաբերյալ բազմաթիվ վկաների նամակներ և հուշեր: Հայերի դեմ կիրառված միջոցները սամբույան մամուլն անվանում էր tehcir ve taktıl, այսինքն՝ սեղահանություն և ոչնչացում (զանգվածային սղանդ):³

Այդ նամակների, վկայությունների և հուշերի Եարֆում առանձնահատուկ նշանակություն ունի Հասան Ամջայի (Հասան Վասֆի*) հուշերը, քանզի վերջինս Չեմալ փառայի կողմից նշանակված էր «Հայ սեղահանվածների տեսուչ» (Ermeni Muhacirin Müfettişi) և անձամբ զբաղվել էր Սիրիայում և Լիբանանում սեղահանված հայերի վերաբնակեցմամբ և այդպես իսկ ակամատ էր եղել թուրքական իշխանությունների կողմից հայերի ոչնչացման ֆաղափակության իրականացմանը: Այսպես, իր հուշերում նա դատարան էր մի դատարանայի մասին, որը սեղահանված հայերի խնդիրներն առաջարկում էր լուծել «մաֆրման» (temizlemek), այսինքն՝ բնաջնջման միջոցով: Բացի այդ՝ Հասան Ամջան, հանդիսանալով Իթթիհաթին հակառակորդ «Ազատություն և համաձայնություն» (Հյուրիյեթ վե Իթթիլյաֆ) կուսակցության անդամ և իթթիհաթական կառավարության կողմից բանտարկվելով, բնավ նույնպես չի ունեցել թափանցելու իրականությունը և իր նամակում, որը լույս է տեսել «Ալեմդար» թերթում, ի դասասխան Սուլեյման Նազիֆի:⁵

² Տե՛ս. İttihat ve Terakki'nin Yargılanması ve Sorgulanması, İstanbul 1998.
³ Պատկերացում կազմելու համար՝ գրի վերջում բերվում են «Ալեմդար» թերթում ակամատն Ամմեդ Քադրիի «Լաձմներից ու տեսածներից» հոդվածաբանից Տիրան Քելեֆյանի, Գրիգոր Չոհրաթի և Վարդան Սերենգույանի աֆորի և սղանության վերաբերող հուշերը:
⁴ Քրզբաբը Hasa Vasfi Kiztaşı, որը 1934թ. ազգանունների օրենքից հետո վերցրեց Amca ազգանունը:
⁵ Սուլեյման Նազիֆ (1870 Գիարբեֆր – 1927 Սամբուլ). Թուրք հայերի գրող, բանաստեղծ և իրադարձակախոս: Երիտթուրքերի կառավարման օրով ակնիվ դեր է խա-

1915թ. հայերի սեղահանության համար երիտթուրքերի դատարանության նույնպես կոչված հոդվածի, խիստ ֆինադատության է ենթարկվում 1915 թվականից իթթիհաթականների կողմից առաջ ֆալտը թեզը, որը հեճազայում դարձավ այս խնդրում թուրքական ցեղասպանության փաստը բացառող դատարանական դատարանության հիմնաֆարերից մեկը, համաձայն որի հայերի սեղահանությունը դատարանողովում էր ռազմական անհրաժեշտությամբ, իսկ գոհերը դայմանավորված են եղել վաս կազմակերպվածությամբ, հրտակախմբերի հարձակումներով, առանձին դատարանների չարաչառումներով, որոնց համար կառավարությունը դատասխանատու չէ:

Հասան Ամջան աղագուցում է «ռազմական անհրաժեշտություն» մեկնաբանության անհիմն լինելը, ինչդեռ նաև ծիծաղելի է համարում կառավարության աղագուցումը, մեղքի բարդումը կառավարության «ինչ-որ բացասական... զանգվածի վրա»: Հոդվածի վերնագրում դրված հարցադրումը թուրք հասարակության համար նույնիսկ մեր օրերում չի կորցրել իր հրատարությունը. «Եւս լավ, հարյուր հազարավոր հայերին ո՛վ սղանեց»:

Կենսագրական որոշ սեղեկություններ՝ հեղինակի մասին:
 Հասան Ամջայի, կամ Հասան Վասֆիի հայրը՝ Ռեջեֆ Աղան, Օսմանյան կայսրություն էր զաղթել Կովկասից:⁶

Ավանդաբար, իր հայրենակիցների մեծամասնության նման, նա ծառայության էր անցել թուրքական բանակում, մասնակցել մի Եարֆ դատարանների՝ հասնելով կադետների ասիձանի: Հասան Վասֆին ծնվել է 1884թ.: Հայրը ցանկանում էր, որ իր որդին նույնդեռ դառնա զինվորական, և Հասան Ամջան ընդունվում է ռազմական դպրոց (լիսե), որն ավարտելուց հետո կրթությունը շարունակում է ռազմական ուսումնարանում (հարթի): Ուսումնարանի առաջին կուրսում ֆիզիկական արաֆի դասձառով նրան փոխադրում են ռազմա-բժշկական ուսումնարան: Սակայն Հասան Ամջան երրորդ կուրսում ընդհատելով կրթությունը նվիրվում է ֆաղափակությանը, ներգրավվում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ընդդիմադիր ձամբարում: Հանդիսացել է «Չերեզական միության

դազն կուսակցության կողմից կազմակերպված ֆարզական համակարգում խմբագրելով «Հաֆ» (Իրավունք) ամսագիրը, ինչդեռ նաև դեռական դատարաններ է զբաղեցրել (այդ թվում Տրադիզոնի վայրի): 1919թ. մի Եարֆ ակամատի երիտթուրքերի հեճ ձերակալվել և աֆորվել է Մալթա: Տե՛ս. İbrahim Alaeddin, Süleyman Nazif, İstanbul 1933.
⁶ Օսմանյան կայսրությունում արածված ավանդույթի համաձայն բոլոր հյուսիսկովկասցիներին անվանում էին «չերեզ»: Ըստ որոշ սեղեկությունների Հասան Ամջայի հայրը՝ Ռեջեֆ բեյը եղել է Եաֆսոդը:

և համագործակցություն կազմակերպության» (Çerkes İttihat ve Teavun Cemiyeti) անդամ, սակայն իր հուշերում այդ կառույցի գործունեությունը ծաղրահեղ է ներկայացնում:⁷ Միանալով «Փրկարարների խմբին» (Halaskar Zabitan Grubu)⁸ ակտիվորեն մասնակցել է 1913թ. Մահմուդ Եվթեփ փառայի կառավարության դեմ իրակազմավորված հեղափոխության փորձին (Taklib-i Hükümet), որի բոլոր մասնակիցները ձերբակալվեցին:

«Փրկարարների» ժողովների ժամանակ Հասան Անջային ընկերները սվել էին «Զերեզ Հասան» մականունը, սուլթան Աբդուլազիզի գահընկեցության վրեժը կատարած Հասանի օրինակով՝ նկատի ունենալով երկուսի չեբեզ լինելու հանգամանքը:⁹ Հեսագայում, 1919թ. «Ալեմդար» և «Ռենեսանս» քերթերում լույս տեսած հայերի սեղահանության վերաբերյալ հուշերը և նամակները նա ստորագրում էր «Զերեզ Հասան» կեղծանունով:

1913թ. Հասան Անջան դասադարձվում է ազատագրված, սկզբում ուղարկվում Սվազ, որտեղից էլ, որդես դասադարձյալ, սեղափոխվում Բողրում ֆալաֆի ամրոցը: Չերբակալության և հարցաքննության ժամանակ նա մեղմացել էր Ջեմալ փառայի հետ, որն այն ժամանակ

զբաղեցնում էր Սամբուլի նահանգապետի դասընդ, և երբ Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումից հետո Հասան Վասֆին մի քանի ֆաղթանակներով հեռացավ Երևանից և ապաստանեց Երևանում: Ջեմալ փառան նրան նշանակում է ֆարսուլար իր կողմից ղեկավարած Ծովային նախարարությունում: Կարճ ժամանակ անց Ջեմալ փառան, որը ոչ բոլոր հարցերում էր համաձայն հայերի սեղահանության ծրագրին, կանչում է նրան Սիրիա և նշանակում «Հայ սեղահանվածների տեսուչ» (Ermeni Muhacirin Müfettişi): Այդ նշանակման համար նա դարձավ Երևանի Ջեմալի իր հանդեպ սաճած վստահությանը և իրապարակականներին ընդդիմադիր լինելու հանգամանքին, քանի որ Ջեմալ փառան չէր վստահում իր գործընկերներին, լավատեղյակ լինելով, որ նրանց նույնպես ոչ թե հայ սեղահանվածների փրկությունն է, այլ՝ ոչնչացումը:

Պատերազմի ավարտից հետո Հասան Անջան վերադառնում է Սամբուլ և ակտիվորեն մասնակցում ֆաղթանակների իրադարձություններին, նույնիսկ որոշ ժամանակ եղել է Սամբուլի ոստիկանապետ: Այս ֆաղթանակներն նա հրատարակում է իր հուշերը, որ մանրամասն ներկայացնում է Իրաքի հայաջինջ ֆաղթանակությունը: Լինելով հակաիրաքիական՝ Անատոլիայում ազգային-ազատագրական դաշնակցության հարցաքննիչ հետո, չհայաձեռն նա ընդգրկված չէր Բեմալական ռեժիմի համար անցանկալի 150 անձանց ցուցակում, բայց «...իրաքիականների կողմից իրեն ոչնչացնելու և անհայտ անձանց կողմից իրեն հավանական սղանելու փորձից» խուսափելու համար, Հասան Անջան փախչում է Հունաստան և բնակություն հաստատում Սալոնիկ ֆաղթանակում: Այդտեղ նա զբաղվում է ֆաղթանակությունից հեռու գործունեությամբ, սակայն մի առիթով, ի դասադարձություն Բեմալի, վեճի է բռնկվում Հունաստանում գտնվող Զերեզ Էթեմի և նրա ընկերների հետ, որի համար ձերբակալվում, ուղարկվում է Աթենք, որ և դասադարձվում է վեց ամսվա ազատագրված՝ որդես «Մ. Բեմալի լրես»: Բանից դուրս գալուց հետո ադրում է Աթենքում որդես փախստական, զբաղվում է դերձակությամբ, ներկարարությամբ, նկարչությամբ:

1920-ական թթ. վերջում Հասան Վասֆին անցնում է Բուլղարիա, որոշ ժամանակ ադրում է Վառնա ֆաղթանակում, որ ստանձնում է բուրժուական լեզվի ուսուցչի դասընդ: Հայտնի թուրք գրող Բուրհան Ֆելեհի միջնորդությամբ ընդգրկվում է Թուրքիայի ռազմական հետախուզության ծառայության համակարգում և Բուլղարիայում ադրած սարիներին զբաղվում լրեսությամբ՝ հոգուս Թուրքիայի: Բուլղարիայի հասնուկ ծառայությունները բացահայտում են նրան, ինչի դասձառով

⁷ Stü. Hasan Amca, Doğmayan Hürriyet. Bir Devrin İcyüzü 1908-1918, İstanbul 1989, s. 73.

⁸ «Փրկարարների խումբը» կազմավորվել է 1912թ., Սամբուլում: Այս խմբի ճեմանակ էր երաժարական սալ և արդյունքում, իշխանությունն անցավ ընդդիմադիր «Ազատություն և համաձայնություն» կուսակցությանը: Այս խմբի կազմավորման և գործունեության մանրամասները տես՝ Tarik Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, cilt I, İkinci Mesrutiyet Donemi 1908-1918, İstanbul 1998, ss. 344-380; ինչպես նաև՝ Feroz Ahmad, The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914, Oxford 1969, pp. 106-108.

⁹ Զերեզ Հասանը Աբդուլազիզին կրկին գահ բարձրացնելու և գահընկեցության ժամանակ իրմանական դեր խաղացած ռազմական նախարար Հյուսեյն Ավնի փառայից վրեժ լուծելու նպատակով սղանել է Ավնի փառային՝ մեծ վեճից Միդիա փառայի սանը, նախարարների խորհուրդի նիստի ժամանակ: Հասան Անջան իր հուշերում գրում է, որ «Զերեզ Հասան» անունը կարևոր դեր խաղաց իր հետադարձ ժամանակ և նույն, որ իրականում էլ իրեն Հասան անունը դնելու հարցում Զերեզ Հասանի անձը զգալի դեր է ունեցել: «Իմ ամուսն էլ Հասան դնելու դասադարձությունը նույնպես կաղված է Զերեզ Հասանի հետ: Ես ծնվեցի Մոնտենեգրոյի սահմանի մոտ գտնվող մի գյուղում: Այդ ժամանակները երեխայի ականջին ազան էին կարդում: Ազան կարդալու ժամանակ հայրս հետևյալ խնդրահեղ էր դիմել իմամին՝ «Անունը թող Հասան լինի, նա էլ Զերեզ Հասանի որդես թող կախվի, զոհվի հանուն փաղթանակի»:

Անունս դրվեց Հասան, իրապարակականը դավաճանության և օտարության դիմակ դնելու համար Զերեզությունը կոչեցին: Պատերազմի անունս դարձավ Հորհուրու (զեքի ջրի ձայնը) Զերեզ Հասան: Եղավ, մինչև այստեղ էլ նմանվեց, սակայն հորս ցանկությունը, փառք Աստու, չիրականացավ: Բախտ չլիճակվեց կախված հանուն փաղթանակի»:

Stü. Hasan Amca, Nizamiye Kapısı ve Yarıda Kalan İhtilal, İstanbul, Arba Yay., 1991, s. 142-143.

նա անմիջապես վերադառնում է Թուրքիա և մինչև կյանքի վերջը հիմնականում զբաղվում լրագրողական աշխատանքով:

Հասան Ամջան մահացել է 1961թ., Սամբուլում: Ավելացնենք, որ հաշվի առնելով 1915թ. ցեղասպանության ժամանակ Hasan Amca-ի Սիրիայի անառաջանումը հայերին փրկելու գործունեությունը, նրա թաղման արարողությանը մասնակցել է այն ժամանակվա Կ. Պոլսի դասրիարհ Շնոբ Գալսյանը:

1958թ. Հասան Ամջան հրատարակեց «Doğmayan Hürriyet. Bir Devrin İcyüzü 1908-1918» (Չծնված ազատություն: Մի դարաշրջանի իրական դասերը 1908-1918), որտեղ ներկայացնում է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կառավարման ժամանակաշրջանի իր հուշերը և սեղի ունեցած իրադարձությունների մեկնաբանությունները: Հակաիթթիհաթական ուղղվածություն ունեցող այս գրքում Հասան Ամջան արդարուն գնահատական է տալիս նաև ընդդիմության գործունեությանը: «Մենք արդեն այդդիմի (հաղափարի) - Ա.Ա.) իշխանության և նրան վերահսկող ընդդիմության կատարողներից դուրս էինք ելել: Մեկը մյուսին հայրենիքի դավաճան համարող երկու թեմամի խումբ էինք կազմել: Ոչ իշխանությանը աջ բացելու դրություն, ոչ էլ ընդդիմությանը վերահսկելու անառաջություն և հավասարակշռություն չէր մնացել: Բառացիորեն վերածվել էինք մեկը մյուսին խեղդելու դասրաս երկու թեմամու: Իրականում ոչ իր ցանկությունները գիտակցող ընդդիմություն, ոչ էլ իր անելիքները գիտակցող իշխանություն գոյություն չունեին»:¹⁰

«Doğmayan Hürriyet. Bir Devrin İcyüzü 1908-1918» գիրքը երկրորդ անգամ հրատարակվեց Սամբուլում, ARBA հրատարակչության կողմից, 1989-ին:

1960թ. հուլիսի 10-ից մինչև օգոստոսի 9-ը «Vatan» թերթում լույս տեսան Հասան Ամջայի՝ 1913թ. իթթիհաթական կառավարության դեմ հեղափոխման նախադասության մասին ընդդիմության գործունեության և ձերբակալման մասին հուշերը, որոնք անվանվում էին «Կիսաս մնացած հեղափոխություն» (Yarida Kalan İhtilal): Մինչ այդ՝ 1952թ. Tarih Dünyası ամսագրում Հասան Ամջան հրատարակել էր «Կիսաս մնացած հեղափոխություն» աշխատությունից որոշ հատվածներ, սակայն ամբողջական տեքստով այդ աշխատությունը լույս տեսավ «Vatan» թերթում:

1958թ. լույս տեսավ նաև Հասան Ամջայի «Nizamiye Kapsı» աշխատությունը, որ նա դասնում է ռազմական ուսումնարանի իր հուշերը:

Բացի այս հրատարակություններից, Հասան Ամջան գրել է, սակայն չի հրատարակել հետևյալ աշխատությունները՝

1. «Dördüncü Ordu Karargahi: Cemal Paşa ve Tehcir» (Չորրորդ բանակի շտաբը. Ջեմալ փաշան և սեղահանությունը);

2. «Basının Üç Büyük Kurbanı: Hasan Fehmi, Ahmet Samim, Zeki» (Մամուլի երեք մեծ զոհերը. Հասան Ֆեհմի, Ահմեթ Սամիմ, Չեքի):¹¹

3. «Memleket Hapishaneleri: Bekiraga Bölüğü, Mehterhane, İzmir-Sinop» (Հայրենիքի բանտերը. Բեքիրաղա, Մեթերհանե, Իզմիր-Սինոփ):

1915-16թթ. հայերի սեղահանման և ոչնչացման իրադարձությունների լուսաբանման տեսակետից անուշիկ չափազանց հետաքրքիր կենդանիացնելիս «Չորրորդ բանակի շտաբը. Ջեմալ փաշան և սեղահանությունը» աշխատությունում բերված ականատեսի հուշերը, սակայն, ավաղ, այն հայցն է միայն անվանմամբ: Հասան Ամջան որևէ ժառանգ չունեց, և նրա մահից հետո իր ձեռագրերի ձևապահպանումը հայցն է: Այդպեսով իսկ Հայոց ցեղասպանության լուսաբանման տեսակետից Հասան Ամջայի կարևոր հրատարակությունը 1919թ. հունիսի 19-27-ը «Ալեմդար» օրաթերթում լույս տեսած և այնուհետև 1919թ. հուլիսի 8-ի, 11-ի, 12-ի և 15-ի համարներում «La Renaissance» օրաթերթում ֆրանսերեն թարգմանած «Տեղահանություն և ոչնչացում: Հայերի սեղահանության իրականությունը» հուշերն են: Ուշագրավ է, որ «Ալեմդար» օրաթերթի 1919թ. հունիսի 27-ի համարի հրատարակման վերջում նշված էր՝ «Շարունակությունը վաղը», սակայն թերթի հետագա համարներում Հասան Ամջայի հուշերը չեն հրատարակվել, դրանք անավարտ են մնացել, մանավանդ այն դեպքում, երբ Հասան Ամջան մոտեցել էր դարգաբանելու, թե իթթիհաթական վալիները և Թալեաթի ղեկավարած ներքին գործերի նախարարությունն ինչդիմի միջոցներ էին ձեռնարկել կատարելու Ջեմալ փաշայի ջանքերն՝ ուղղված անառաջանումը զսկվող հայ սեղահանվածների վերաբնակեցմանը Սիրիայում և Լիբանանում:

Հասան Ամջայի կողմից հուշերի հրատարակման դադարեցման հիմնական դասառններից մեկը, կարծում ենք, թուրքական հասարակական կարծիքում սեղի ունեցած փոփոխություններն էին: Անասուլիայում ծավալվող ազգային-ազատագրական դաշնադր, հունական զորքերի առաջխաղացումը, թուրքերի վերահսկողության սակ զսկվող սարածների մասնատմանն ուղղված Անասուլի ծրագրերը զարկ սվեցին թուրք ազգայնականության ակտիվացմանը: Այդ դեպքում թուրք

¹⁰ Stü. Hasan Amca, Doğmayan Hürriyet. Bir Devrin İcyüzü 1908-1918, İstanbul 1989, s. 109.

¹¹ Այս աշխատության արքերակը հրատարակվել է 1959թ. դեկտեմբերի 24-ից 1960թ. հունվարի 30-ը «Dünya» թերթում «Meşrutiyette Vurulan Gazeteciler» (Մահամանադության ժամանակաշրջանում սղանված լրագրողները) անվան սակ:

ֆաղափական վերնախավը հիմնականում արդեն սթափվել էր 1918թ. դարձրոյան հեճակում ստեղծված Երկրորդ միջին: Քեմալականների հաղթանակից հետո՝ 1920-ական թվականներին, սկսում էր գերակշռել այն կողմնորոշումը, որ ելնելով ազգային շահերից 1915-16թթ. դեղինը հարկավոր է հնարավորին չափ արագ մոռացության մատնել, և նույնիսկ հայերի դասը դաժանորեն սակավաթիվ թուրք մտավորականները, որոնց թվին էր դասկանում նաև Հասան Ամջան, այլև այդ խնդրի վերաբերյալ որևէ տղ չգրեցին: Անուրուց այս դեղինում կարևոր դեր խաղացին նաև նրանց հասցեյին ուղղված սոցալ-նալիկները: Որ այդ սոցալ-նալիկները դասճառ դարձան իր հուրերի Եարադրման դադարեցման համար, Հասան Ամջան խոսուվանում է «Ռեներսանս» թերթին ուղղված նամակում, որը վերնագրված է «Չնայած դրան՝ լուծում են»: Հավանական է՝ «Ռեներսանսի» խմբագրությունը հրատարակումը Եարունակելու համար խնդրանքով դիմել էր Հասան Ամջային՝ սրամաղբել հուրերի կրկնօրինակները, որին դասախան Ամջան գրել է սուրև որու կրճատմներով ներկայացվող նամակը:

«Հարցը բավական ուշագրավ է այս դեղինին հեճակելու և դրանք անկողմնակալ շեղով արշանագրելու շեսակեճից: Դրա հեճ մեկեղ, կրկնօրինակները հրատարակելու համար խմբագրին ուղարկելն անկասկած ավելի դժվար է: Մա (դա) այնպիսի հոգնեցուցիչ մի մագցում է, որ նույնիսկ միևնույն կեսը հասնելը շունչ առնելու համար մի պահ հարկավոր է կանգնել: Հնարավոր չեղավ շարունակել ճանապարհս՝ ննադասող թունցներին, անհասներին կամ ամբոյի կողմից լուծ, արքեր շեղում հնչեցվող սպառնալիկների և գրպարությունների դեմ, և պարսականությունս հանգիս կերպով չկարողացա ավարտել:

... Հասկացել եմ, որ չկա խիզախություն առերեսվելու երկրի իրականությանն հեճ: Երգումի գրավման օրը կործանման մասին եղեկականալով, այն չընդունող... անհաջողությունը և պարսությունը որպես հաջողություն և հաղթանակ, գողությունը՝ մի արհեստ, երկդիմությունը՝ որպես ֆաղափական սակցիկա ընկալող այս հերոսները չեն կարող ընդունել, որ լավագույն պաշտականությունը անկեղծությունն է:

Նրանց չեմ ննադասում, մեկն և դուր գաղտնիորեն մեր իրավուններն այնպես արագ վաճառեցին գերմանական շահերին, որ վաճառքի շեսականությունների առջև այս գործարքի ազդեցությամբ գլուխներս շրջելով, ամբողջ աշխարհը դիտում եմ որպես մի շահարկման շուկա:

Ինչ ուղղված սպառնալիկներով լի նամակներից մեկում հեճկալ տղերը կան. «Փլալը ստեղծելով հրամեցնելու պես, դեղինը դարձյալ օրակարգ ես բերում, այս պահին, երբ թողորը լռել են, դու շափրան ես լցնում»:

Եթե թողորն ընկալելին «Ալեմդար», «Իֆրան», «Սարահ» և այլ 15 թերթերի շայնը, շատ լավ կլինեք: Հեղին մեկ արա միևնույն պասախան սկող չորս մեծ պեճությունների շայնին. «Անշուշ թուրք ազգը ճանաչում եմ: Մակայն նա երկու թերթյուն ունի. առաջին թերթյունը՝ առանց դրաման գեներն ուղղեց հին ընկերների դեմ, իսկ երկրորդը՝ երկրում մասալական կոսոբածներ կազմակերպեց»:

Եթե օգտակար է փակել ականջները, արա դա կասեն, որ խուլ ես: Կարող ես և թուրթյուն պահպանել, սակայն դրան համապասախան և սպազա կունենաս: Արդյոք ժխեղը մի՞շտ է արդյունավեճ: Քառասուն արի դասարանի նախագահ եղած մի դասավորի հարցեք, երկիցե հանդիպել է մեկին, որ խոսուվանի իր հանցանքը: Դրա հեճ մեկեղ բանեղը լի են հանցագործներով: Հինար հանցագործը ժրիեղուց բացի այլ բան չի անում: Ես հանդիպել եմ դասապարսվածների, որոնք արդեն սասնեկ արի է ինչ բանում են, սակայն շարունակում են ժխեղ իրենց հանցանքները: Ինչ կա որ, միևնույն է այլ բան չի մնում, բացի ջանալ լրացնել ազատագրման ժամկետը: Հիմարը ե՞ս եմ թե՞ դուր, որ չգիտեք դասավարտության մասին: Չգիտեմ:

Ասացիք, որ վաճառվել եմ: Այսօր այն մարդիկ, որոնց, ըստ չեղ, վաճառվել եմ, եթե նույնիսկ ոչ թողորը, սպա մեծամասնությունը դեռևս երեկ թողոր մարդկային իրավունքներից գուրկ էին և իմ առջև խոնարհվում էին: Այսօր նրանցից փող մուրալու փոխարեն, երեկ կարող էի նրանց բալանել: Եթե ես չկարողացա անել դա այն ժամանակ, երբ գողությունն ու բալանը թույլարսվում էր, այսօր ինչ համար փոքրաթիվ եկամուտ սպառնալիկում համար ինչպե՞ս կարող եմ վնասել ազգիս արժանապաստությանը: Դարձյալ վստահ եմ, եթե ինչ պես մեճաճեիք, այդպիսի բաներ չէիք անի և եթե գործեիք այնպես, ինչպես ես եմ մեճաճում, սպա Կլեմանտն մեր պասվիրակներին «մեկն չեմ կարծում, որ դուր ննադասում եք չեք նախնիներին» չէր սաի:

Խոսուվանե՞լ, թե՞ ժխեղ: Ո՞րն է ավելի շեղանսու. դուր որոշեք: Մակայն ես լռելու եմ, ֆանի որ որոշել եմ հուշերս հրատարակել գրի շեղում:¹²

Մանավանդ որ դուր ինքներդ եք ստում թե «եղախանությունս սակ ինչպիսի իրողություններ են բանված՝ հայերի պես բուրեղն էլ գիտեմ: Իրականության և ճշմարտության լուսաբանման համար կարիք չկա լսելու Չերեղ Հասան բեյի հինար սասածները: Նրա անեղիք միակ բանը՝ լռելն է»: Հաշի առնելով, որ «անեն ազգ արժանի է

¹² Հեճագայում Հասան Ամջան, ամենայն հավանականությամբ, կաստել է իր խոսումը, հայերի եղախանության հեճ կաղված իր հուրերը Եարաբերելով «Döndüncü»

իրեն ղեկավարող կառավարությանը» ճիշտ է, որ Կլեմանտյի սասած պասսափասանսփոթյան մի մասն ընկնում է նաև իմ վրա: Չնայած դրան, լռում եմ».¹³

«Ռենեսանսին» ուղղված նամակից երևում է, որ Հասան Ամջան սացել է բազմաթիվ բանավոր և գրավոր սղառնալիքներ, սակայն դրանց շարքում առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում սուրև ներկայացվող նամակը, որից հետո Հասան Ամջան վերջնականապես որոշում է կայացնում դադարեցնել հայերի հետ կառված իր հուճերի հետագա շարադրումը:

Ներկայացվող նամակը բացառիկ է, այն երկնիցե չի հրադարակվել և մեզ է սրամադրվել թուրք դասմարան և օսմանագետ Յուջել Դեմիրելի կողմից, որին և հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը: Նամակը գրվել է թուրք հայտնի գրող Օրհան Քեմալի հոր՝ 1920-23թթ. Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի դասգամավոր Արդուլֆադիր Քեմալ Օղուքչուի կողմից և հասցեագրված է եղել որո՞քեսուր Թարիֆ Չաֆեր Թունայային, որը «Թուրքիայում ֆաղաֆական կուսակցություններ» տոհասորյակի հեղինակն է և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը նվիրված վերջին հասորի վրա աշխատելիս նամակագրական կառվ էր հաստատել 1950-ական թթ. դեռևս կենդանի երիտթուրերի հետ և հավաքել նրանց հուճերը: Նամակն ինչ-ինչ դասճառներով գրի ստեղծման ժամանակ չի օգտագործվել և հայտնվել է Յուջել Դեմիրելի անձնական արխիվում:

Նամակում Արդուլֆադիր Քեմալը նույն է, որ նա 1919թ. այլ իր քրիտականների հետ միասին բանտարկվել է հայտնի Բեհրադա մեկուսարանում, դաստերագմի սարիներին Բիլեջիում սասնութ հայ ընտանիքների ոչնչացումը կազմակերպելու մեղադրանքով: Ազատագրված ընթացում նա, ինչպես նված է նամակում, «Անատոլիայի իրավունքների դաստանության կազմակերպություն» է ստեղծել. «...Վերոհիշյալ կազմակերպության առաջին գործնական հայրը եղավ «Ալեմդար» օրաթերթում թուրերի դեմ և հայերի օգտին հորվածների շարք գրելու համար Չերեք Հասան անունով ունև անչի նախագորչացումը: Այդ նախագորչացումը հետևյալ բովանդակությունն ուներ.

«Տարական Ռուսաստանի կոսորածից փախած չեզ չերեքներին թուրերը գրկարաց ընդունեցին, տուն և հայրենիք, չեզնից սոջիկներ առնելով Օսմանյան արմուկիում տեղ սվեցին: Թուրի կոկորդին և արտին խոցած դանակների շարքում թող մեկ էլ չերեքի

սուրը չիկնի և դրա համար այս ամենատրեքակյան օրերին վրեժի գաղափարի արքնացման պատճառ հանդիսացող անգիտակցից չեր հորվածներին վերջ կտա, թե՞, (ուզում եմ) հակառակ պարագայում, դրանց մեկն վերջ սակն»:

Վերը նշված բառերը նույնությամբ պարունակող նախագորչացումն իսկույն հավաքվեց արաբաստո սպագիր մեխենայով, սակն էլ «Իրավունքների պաշտպանության կազմակերպության» կարմիր կնիքը դրվեց: Մեկ օր Համդի Չեմին, գայով Բեհրադա բանը, լուր ուղարկեց հերթապահ զինվորի միջոցով: Ինչպես տեղեկացրեց Համդի Չեմին, Չերեք Հասանը օրաթերթին այսպես է գրել. «Սուրը իմաստ պարունակող նախագորչացում եմ ստացել, կարդացել և գրիչս կոտրել եմ և սհա շայն կտրել եմ»:

Նախագորչացումը փոստով չի ուղարկվել: Այն անչամբ Համդի Չեմին Չերեք Հասանին «Ալեմդար» թերթի գրասենյակում է հանչնել».¹⁴

Այս նամակից երևում է, որ սղառնալիքից հետո Հասան Ամջան խուսափել է իր հուճերի հետագա շարադրումից: Անկասկած նրա ձեռքի սակ է եղել որոշ փաստագրական նյութեր, որոնք կարող էին ակնհայտ աղացույց հանդիսանալ, թե ինչպես իր քրիտական կառավարությունը ծագրավորել և իրականացրել է հայերի ոչնչացումը:

Հասան Ամջայի հուճերը կարևոր են նաև այն առումով, որ լույս են սփռում Հայոց ցեղաստանության հարցում Միդիայի փոխարքա և ռազմածովային նախարար Չեմալ փառայի ունեցած դերի վրա: Հասան Ամջայի ծանոթությունը Չեմալ փառայի հետ մանրամասն նկարագրված է «Կիսաս մնացած հեղափոխություն» գրում, երբ Սամբուլի կուսակալ Չեմալ բեյը հարցախոսում էր ձերբակալված Հասան Ամջային: «Չեմալ փառան իր հուճերում ֆաղաֆական գործունեության սկիզբ է համարում ընդդիմության կողմից Մահմուդ Շեքեր փառայի կառավարության սաղալմանն ուղղված բացահայտումը: Եթե այդպես է, աղա անհրաճեճ է ընդունել, որ առաջին հանդիդած ֆաղաֆական հակառակորդների շարքում ես էլ կայի»,- նույն է Հասան Ամջան «Չծնված ազատություն» գրում:¹⁵ Համեմատելով Չեմալ փառայի կեցվածքը ոսիկանաղես Ազմի կեցվածքի հետ՝ Հասան Ամջան նույն է. «Ոսիկանաղես Ազմի որդեգրած դաստնական և թեմանական կեցվածքին հակառակ Չեմալ բեյը

Ordu Karargahı: Cemal Paşa ve Tehcir («Չորրորդ բանակի շարք. Չեմալ փառան և տեղահանությունը») գրում, որը, ավաղ, չի հրատարակվել, և ձեռագրի ճակատագիրն անհայտ է:

¹³ Նամակը հրադարակվել է «La Renaissance» օրաթերթի 1919թ. հուլիսի 22-ի թիվ 198 համարում: Տե՛ս նաև. Tanıklıklar. 90 Yılda Ermeni Soykırımı, İstanbul 2005, ss. 69-72.

¹⁴ Յուջել Դեմիրելի անձնական արխիվ:

¹⁵ Տե՛ս. Hasan Amca, Doğmayan Hüriyet. Bir Devrin İçyüzü 1908-1918, İstanbul 1989, s. 143.

գրեթե մի քան գերադասում էր մեր նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունք դրսևորել»¹⁶:

Հասան Ամջայի նկարագրությամբ. «Նրանց (իբրիհաթականներին - Ա.Ա.) աչքերում յուրաքանչյուրը ընդդիմադիր դավաճան էր: Կարծում էին, որ մենք էլ իբրիհաթականներին այդդուս ենք դիտում: Ես հստակեցրի, որ այդդուսինը չեմ: Աբխասեցի հասկացնել, որ իբրիհաթականների գերակշռող սեսակետի համաձայն դավաճան չեմ, այլ հայրենասեր եմ, որը միայն փրկության ճանադարհն է սխալ ընձրել ... Վերջին օրերին մենք արդեն չէինք հանդիսանում (որդես) բննիչ և մեղադրյալ: Ժամերով խոսում էինք հայրենիքի խնդիրների մասին»¹⁷:

Հասան Ամջայի նկատմամբ Ձեմալ փառայի վստահության լավագույն օրինակ հանդիսացավ այն, որ սեղահանված հայերի վերաբնակեցման և դաճադանության համար նա, գերադասելով Ամջային իր կուսակիցներից, Սսամբուլից հասուկ կանչում է վերջինիս, չնայած նա շարունակում էր իբրիհաթականներին ընդդիմադիր մնալ: Ըստ ավելի ուշ, 1958թ. լույս տեսած «Doğmayan Hürriyet» գրքում Հասան Ամջան, չբախցնելով իր հարգանքը Ձեմալ փառայի նկատմամբ, փորձել է օրյեկիսիվ գնահատական տալ վերջինիս գործունեությանը և Օսմանյան կայսրության կործանման ժամանակի դաստիարակության մեջ ունեցած նրա դերին:

«Թե՛ Իբրիհաթ վե Թերաֆի կազմակերպության, թե՛ Օսմանյան դեռության Մահմանադրության դաստիարակության մեջ իրականում արժեքավոր անձ հանդիսացող Ձեմալ բեյի հետ հանդիպելը կամ խորոշեց, որ իմ կյանքի կարճ, սակայն շատ կարևոր մի հասված միավորվի նրա կյանքի հետ:

Հետևյալն ասեմ, որ ես նրանից տեսած բարեկամությունը, անկեղծությունը, և գնահատման հուրերը չեմ կարող մոռանալ: Ինձ ճանաչող բոլոր իմ մտերիմ ընկերները գիտեն, որ նեղվում եմ նրա նկատմամբ հակառակ արտահայտվող մի վայրում գտնվելուց: Այդդուսի մի հավաքություն գտնվելուց մեծադուս արձնելվել եմ ու հեռացել:

Ավաղ, հաճախ առնելով, որ ես իմ առջև նույնպես եմ դրել օժանդակել դաստիարակության դեռության լուսաբանմանը, այնուամենայնիվ, ստիպված եմ խոսել նրա մասին և ճանաչվելով նրան հակառակ կարծիք եմ հայտնելու: Դրանից արձնելված եմ, սակայն իրականությունը թաքցնելու իրավունք չունեմ, մանավանդ դաստիարակությանը և հայրենիքին վերաբերող հարցերում:

Այդ ժամանակ (1913-14թթ. - Ա.Ա.) համարվում էր, որ ընկերների միջև ամենաբարձր հեղինակությամբ օժտված էր Ձեմալ փառան,

¹⁶ Տե՛ս. Hasan Amca, Nizamiye Kapisi ve Yarida Kalan İhtilal, İstanbul, Arba Yay., 1991, s. 158.

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 148, 170-171.

6305

բայց երբ Առաջին համաշխարհային դաստիարակող դաստիարակ, որ իրականում Ձեմալ փառան շատ թույլ, գրեթե անտեսվող անձ է»¹⁸:

Հետաքրքիր է, որ Հասան Ամջայի կողմից Ձեմալ փառային տրված գնահատականը գրեթե համընկնում է հայրենիքի թուրք գրող Յահյա Քեմալի բնութագրմանը: Յահյա Քեմալը, համեմատելով Թալեաթին, Էնվերին և Ձեմալին Վիկտոր Հյուգոյի կողմից 1789թ. Մեծ Ֆրանսիական հեղափոխության երեք առաջնորդների բնութագրերին, Ձեմալ փառային անվանում է «վագր», որի աստղը փայլեց մեծ վեգիլ Մահմուդ Շևեթ փառայի սոցալական հետ միաժամանակ («Կարծես թե Մահմուդ Շևեթ փառային գեթնի սաղալած փամփուրցները մինչև երկինք բարձրացրին Ձեմալ փառային»), սակայն Առաջին համաշխարհային դաստիարակում ի դերն հանեց Ձեմալի ազդեցիկ դերը երիտարական կառավարությունում¹⁹:

Երիտարական վերնախավում Ձեմալի իրական ազդեցության բացահայտումը կարևոր է նաև 1915թ. Հայոց ցեղասոցալական նախադաստիարակության և իրականացման ծրագրում նրա դերը հասկանալու տեսակետից: Ուսումնասիրությունները և աղբյուրները մասնաճեղմում են, որ 1915թ. Հայոց ցեղասոցալական ճարտարադաստիարակության են հանդիսանում դր. Նազըմը (Սելանիկցի Նազըմ), դր. Բեհաեդդին Շաֆիը և Թալեաթը: Հետագայում, ծրագրի իրականացման ժամանակ, նրանց միացան նաև կուսակցության այլ ղեկավարներ: Ինչդուս հայրենիքի հայերի սեղահանման և ոչնչացման հարցը բնառարկվել է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի նիստում, ընդ որում, երիտարական կուսակցության ակտիվ անդամ և «Թանին» օրաթերթի խմբագիր Հյուսեյն Չահիթ Յալչընի կարծիքով ծրագրի իրականացմանը դեմ են արտահայտվել Չիա Գյոնալը, Քարա Քեմալը և Միդիաթ Շուրու Բելդան²⁰:

Բազմաթիվ այլ բարձրաստիճան իբրիհաթականներ, ինչդուս օրինակ խորհրդարանի նախագահ և Թալեաթի կառավարությունում

¹⁸ Տե՛ս. Hasan Amca, Doğmayan Hürriyet. Bir Devrin İcyüzü 1908-1918, İstanbul 1989, s. 143-145.

¹⁹ Տե՛ս. Yahya Kemal, Siyasi ve Edebi Portreler, İstanbul 1986, s. 138.

²⁰ Տե՛ս. Hüseyin Cahit Yalçın, Siyasal Anılar, İstanbul 2000 s. 316. Ըստ վերջին ժամանակում լույս տեսած ուսումնասիրությունների՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի նիստին խնդիր Բեհաեդդին Շաֆիի կողմից ներկայացվել է երկու մասից կազմված ծրագրով, ա) հայերի սեղահանություն և բ) մասսայական ոչնչացում: ԿԿ մի շարք անդամներ, բնառարկելով առաջինի օգտին, դեմ են արտահայտվել երկրորդին, որը, սակայն, որևէ նշանակություն չի ունեցել:

արսաբին գործերի նախարար Հալիլ Մենթեբեն, կամ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գլխավոր ֆարսուղար Միդհաթ Շուրու Բլեդյան իրենց հուշերում ղնդում են ծրագրից իրենց անեղ-յակության և միայն իրականացման դրահին Թալեաթի կողմից իր-զեկման մասին:²¹ Հազարի առնելով, որ բոլոր այս հուշերը լույս են տեսել հետագայում, երբ կանգնած էր հայերի ոչնչացման դասասխա-նասվության հարցը, նրանցում արագույնով մտերը նույն «սցենարով» են մշակվել: Այդ «սցենարի» հեղինակ կարելի է համարել Թալեա-թին, որը լավ հասկանալով հայերի ոչնչացման դասասխանասվու-թյան հետևանքները, հասկառղես 1915թ. մայիսին՝ Անսանսի կողմից ուղարկված համադասասխան նոսայից հետո, ջաներ գործադրեց, որ դասասխանասվությունն ընկնի նեղ Երջանակի վրա՝ կուսակցու-թյան հիմնական զանգվածը հետագա գործունեության համար մա-ֆուր դառնելու նոդասակով:²² Իրականում, ինչդես ճիշտ նեղ էր Հալիլ Մենթեբեն. «Այս սեղահանության հետ կադղ չունեցող թուրեր Անա-սոլիայում Եառ ֆիչ կան», նկատի ունենալով, որ հայերի սեղահանու-թյան և ոչնչացման մեջ բացի կուսակցության դեկավարությունից լայն մասնակցություն է ունեցել նաև մահմեդական զանգվածը:²³

Իր հուշերում Չենմալ փաԵան նույնդես գում է, որ ինքը սեղակ չէր, թե ի՞նչ իրավիճակ է սիրում արևելյան վիլայեթներում և դեսու-թյունն ի՞նչ դասճաններից ելնելով հայերի ընդհանուր սեղահանման ոռոԵում էր կայացրել: «Հազարի առնելով, որ էս չեն մասնակցել այդ դահին Սսամբուում սեղի ունեցած բանակցություններին, չհարցին այդ խնդրի վերաբերյալ իմ կարծիքը», - նԵում է նա:²⁴

Չենմալ փաԵան նԵում է նաև, որ ինքն անճամբ դեն էր հայերին Միջագեթ սեղահանելու ծրագրին, առաջարկել էր վերաբնակեցնել նրանց Կոնիա, Անկարա և Քասթամունուի նման ներին վիլայեթնե-րում, միջնորդությամբ հանդես եկել այդ ուղղությամբ, սակայն հա-ջողության չհասնելով, ստիղված էր եղել համաճայնվել մԵակված ծրագրին:²⁵

²¹ Տե՛ս. Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşenin Anıları, İstanbul 1986, s. 215-216; Mithat Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, İstanbul 1979, s. 124.

²² ԱնԵոԵ «Իթթիհաթ վե Թերաֆի» կուսակցության դեկավարության Երջանում կային մարդիկ, ոռոնք համամիտ չէին կամ ընդդիմազան 1915թ. հայերի ոչնչացման ֆա-ղահականությանը: Հայսնի է, որ այս սեղահանության ոռոԵում ակտիվ ննադասել է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հիմնադիրներից մեկը՝ Ամնեղ Ռիզան, (տե՛ս. Meclisi Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları, İstanbul 1988, s. 58): Իթթիհաթի աչֆի ընկնող հրադարախոս Սարանջալը Հաֆրը ն միայն մնԵում է Քեհանեղդին Շաֆիի առաջարկը միասին Երգում մեկնել ու կազմակե-րղել հայերի ոչնչացումը, այլ նաև ննադասում է այն, ոռղես անիրավական ոռո-Եում: (Տե՛ս. Galib Vardar, İttihad ve Terakki içinde Dönenler, İstanbul 2003, s. 442.):

²³ Տե՛ս. Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, İstanbul 1986, s. 239.

²⁴ Տե՛ս. Cemal Paşa, Hatırat, İstanbul 1996, s. 336.

²⁵ Նույն սեղում, էջ 369.

Այս նԵումը կարևոր է, ֆանի ոռ կարող է վկայել, որ Չենմալ փաԵան, գոնե սկզբնական Երջանում, սեղակ չէր, որ խոսքը գնում է ոչ թե վերաբնակեցման, այլ ոչնչացման մասին: Միրիական անադասը՝ ոռղես 1915թ. հայերի սեղահանության վերջնակեթ, իթթիհաթական կառավարության կողմից ընսրվեց երկու դասճառով. առաջինը և՛ հիմնականը՝ հայ սարը հնարավորին չափ հեռացումն էր Անասոլի-այից, ոռը դեթ էր վերամվեր միայն թուրական սարրի հայրենիքի, երկրորդը՝ անադասում ավելի հեթ էր կազմակերղել մարդկային մեծ զանգվածի կուսակումն ու ոչնչացումը: Միրիա արսաբված հայու-թյան ոռոԵ զանգված, առաջին հերթին՝ կիլիկիահայությունը, ոռը սիրիական անադասին ավելի մոտ գնվելու դասճառով առաջինը սեղահանվեց, փրկվեց, հիմնականում Չենմալ փաԵայի Եոռիքիվ: Չենմալ փաԵայի կողմից կազմվեց «Հայ սեղահանվածների վերահսկ-ման կոմիտեթ», ոռն արհեսավոր հայերին, իրենց ընսանիքներով, բնա-կեցնում էր Հալեղում, Դամասկոսում, Բեյրութում և այլ վայրերում: Իր հուշերում Չենմալ փաԵան նԵում է, որ չի խոսասփել հայերին օգ-նություն ցույց սալ, որ Միրիա սեղահանված հայերի մի մասը բնա-կեցրել է Միրիայի և Լիբանանի սարբեր ֆաղահներում և վիլայեթնե-րում, այդ ուղղությամբ դայաբել կառավարության հետ, ոռը խոչըն-դոսում էր իր այս նախաճեռնությանը և, ոռ այդ իր ֆաղահականության հետևանքով այդ վիլայեթներում կարողացել էր մոտ 150 հազարի չափ հայեր վերաբնակեցնել:²⁶

Չենմալ փաԵայի կողմից բերված այս սվյալները հասսասում է նաև Առաջին համաԵսարհային դասերազմի ժամանակ Չոռող բանակի Եսաթի առաջին բաճանմունքի դեթ՝ գեներալ Ալի Ֆուադ Եղեներ, ոռն իր հուշերում մանրամասն նկարագրելով, թե ի՞նչ հրա-հանգներ է արճակել Չենմալ փաԵան հայ սեղահանվածներին Հալե-ղում և այլ վայրերում վերաբնակեցնելիս հայ ոռբերի համար Լիբա-նանում և Հալեղում ոռբանոցներ կազմակերղելու ուղղությամբ, նԵում է. «Միրիայում աղող երկու հարյուր հազար հայերն այդ սեղա-հանվածներն են: Հանգուցյալ բժիԵկ Նազըմն իմ մասին Եմիր Շեֆիփ Ասլանին ասել է. «Մա այն անճնավորություն է, ոռ Միրիային 200 000 հայ է նվիրել»: Ռչ, էս նվեր չեն արել: Ես կասարել էմ իմ հրամանասարի հրահանգները»:²⁷

2005թ. աղրիլ ամսին թուրական «Հյուրիեթ» օրաթերում սղա-գրվեց Թալեաթ փաԵայի այսղես կղջված «սև հուԵասերը», ոռ բեր-

²⁶ Նույն սեղում, էջ 370:

²⁷ Տե՛ս. Ali Fuad Erden, Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları, İstanbul 2003, s. 152.

ված են հայերի սեղահանման սվյալները: Թալեաթը գրում է, որ «... 1915թ. սեղահանվել է ընդհանուր առմամբ 924 158 հոգի, սակայն սեղահանված վիլայեթներում ներկա դրությամբ դեռևս մոտ 400 000 հայ է աղորում»:²⁸

Հայ որբերի քիվն ըստ Թալեաթի, կազմել է 10 314 երեխա, որից 6 858-ը բաժանվել է մահմեդական ընտանիքներին:²⁹

Հաճվի առնելով օսմանյան դաժնակա սվյալները զոհերի մասին (մոտ 800 000), ինչդեռ նաև գումարելով որբերի և փրկվածների, (այդ թվում նաև Չեմալ փառայի կողմից), թիվը ակնհայտ է դառնում, որ 1915թ. իրադարձությունների զոհերի՝ Թալեաթի նշված բանական ամբողջական չէ: Սակայն, նույնիսկ, եթե ընդունենք Թալեաթի բերած և օսմանյան դաժնակա սվյալների ճշմարիտ լինելը, այս դեղորմունք էլ ակնհայտ է, որ խոսքը գնում է անժխեսից ցեղաստղանության մասին:

Հարկ է նշել, որ սեղահանված հայերին, հասկալալես որբերին, Չեմալ փառայի կողմից ցուցաբերված օգնության փաստը նշվում է հայ, թուրք և օսար բազմաթիվ ականատեսների կողմից: Այդդեպ՝ մի քանի բարձրաստիճան իթթիհաթականեր, իրենց հուշերում նկարագրելով եռյակի միջև եղած սարձայնությունները, առանձնացնում են Չեմալի դիրքորոշումը հայերի սեղահանության հարցում և նշում՝ հակառակ Թալեաթի հրահանգների սեղահանված հայերի դրությունը հեճացնելու և օգնություն ցուցաբերելու Չեմալի հրահանգների մասին: 1915թ. իրադարձությունների առանձին դրվագներում Թալեաթի և Չեմալի կարծիքների հակադրության օրինակ է Գրիգոր Չոհրաթի և Վարդգես Մերենգույանի դահիճ հանդիսացող Չերեգ Ահմեդի և Նազիմի ձերբակալությունը (Չեմալի կարգադրությամբ) և, չնայած Թալեաթի ակտիվ միջամտությանը և ջանքերին, երկուսին Դամասկոսում կախաղան հանելու փաստը:³⁰

Երկրորդ դիտվածը կաղված է Հասան Ամջայի կողմից նկարագրված իրադարձությունների հետ, երբ Չեմալ փառայի կարգադրությամբ սեղահանված հայ արհեսավորները բնակեցվում էին Սիրիայի և Լիբանանի սարքեր ֆաղախներում: Չեմալ փառայի այդ կարգադրություններն առաջացրել էին 1915-16թթ. հայերի ցեղաստղանության ճարտարադասներից մեկի՝ դր Բեհաեդդին Շաֆրի գայրույթը, որը հղում է Չեմալ փառային հետևյալ բովանդակությամբ հեռագիրը. «Մենք Տրադիզոնի, Էրզրումի, Սվազի, Բիթլիսի, Մամուրեթ ու Ազիզի, Դիարբեհրի սեղահանվածների 95% ուղարկում ենք

Մոսկույից հարավ, իսկ դուք նրանց Հալեթ եք սեղափոխում...»:³¹

Իր դասասխան հեռագրում Չեմալ փառան նախազգուցանում է Բեհաեդդին Շաֆրին, որ այլևս չհամարձակվի իրեն հեռագրեր ուղարկել: Այս դեղորմունք կաղապարությամբ էնվեր փառային հղած հեռագրում Չեմալը Բեհաեդդին Շաֆրի մասին գրում է. «Այս անունով վայի և հրամանատար ես չեմ ճանաչում: Այս անձնավորությունն ի՞նչ իրավունքով է խառնվում այս գործերին»:³²

Ի դեղ՝ հարկ է նշել, որ սեղահանված հայերի նկատմամբ Չեմալ փառայի վերաբերմունքի և օգնություն ցուցաբերելու գործադրած ջանքերի համար 1915թ. դեկտեմբեր ամսին Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք Չավենն, այցելելով Չեմալին, շնորհակալություն է հայտնել:³³ Իսկ 1915թ. հոկտեմբերի 23-ին Փարիզում, Լոնդոնում և Հռոմում դեսպաններին ուղարկված ծանուցագրում Ռուսաստանի արտգործնախարար Մազունովը սեղեկացնում է Մամուրի հայ քաղաքակներից ստացված առաջարկի մասին, համաձայն որի մի քանի դասակարգների ընդունման դեղորմունք Չեմալ փառան դաստատ է հակադրվել իթթիհաթական կառավարությանը և անցնել Անտանտի կողմը: Նույն նամակում նշվում է, որ «... Չեմալը խոստանում է այսօրվանից սկսած միջոցներ ձեռնարկել հայերի փրկության և մինչև դաստատված վերջը նրանց կերակրելու համար»:³⁴

Այսուհանդերձ հարկ է նաև նշել, որ սեղահանման և ոչնչացման ճանադարհին զսնվող հայերի նկատմամբ ցուցաբերված այդ վերաբերմունքը թելադրված էր ոչ միայն և ոչ այնքան Չեմալ փառայի մարդասիրական մղումներով, որքան, և սա ավելի գերակշռող էր, ֆաղախական հաճարկով: Իրոք 1915-16թթ. իրադարձություններում Չեմալի գործելակերպը արդյունք էր ոչ այնքան հայերի նկատմամբ ունեցած համակրանքի, որքան՝ արաբների նկատմամբ ունեցած հակակրանքի, մասնավորապես, արաբական ազգային-ազատագրական շարժման քուլացման ուղղված Չեմալի կողմից վարած ֆաղախականությանը: Հայերին Չեմալը դիտում էր որդես Սիրիայում և Լիբանանում արաբներին հավասարակշռող սարք և հայ արհեսավորներին արաբական վիլայեթներում բնակեցնելով նա լուծում էր երկու խնդիր՝ քուլացնում էր արաբական սարքը և սեղծում բանակի կարիքները հոգալու նոր հենարան:

²⁸ Տե՛ս. Hurriyet, 24/04/2005.

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Այս դեղորմունք և այդ դաստատված Թալեաթ-Չեմալ հակադրումը մանրամասն ներկայացված է Ahmet Refik, Kafkas Yollarında. İki Komite İki Kıtıl, İstanbul, 1998, ss. 172-177. ինչդեռ նաև Falih Rifki Atay, Zeytindağı, İstanbul, 1981, ss. 66-67.

³¹ Տե՛ս. Ali Fuad Erden, Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Batıdan, İstanbul 2002, s.150.

³² Նույն տեղում:

³³ Տե՛ս. Cemal Paşa, Hatırat, İstanbul 1996, s. 376.

³⁴ Տե՛ս. Ahmet Bedevi Kurun, İnkılap Tarihimiz ve İki Tefekkür, İstanbul 2002, s. 407.

Ներածականը կցանկանայինք ավարտել Հասան Ամջայի խոս-
քով՝ ուղղված թուրք հասարակությանը, որն այժմ էլ կանգնած է
1915թ. իրադարձությունների ճիշտ գնահատման անհրաժեշտության
առջև, առաջին հերթին ոչ միայն հայերի, այլ նաև նույն թուրք հա-
սարակության համար ցավոտ խնդրի ճիշտ լուծումը գտնելու և դրա-
նից ձեռքազատվելու համար:

Հասան Ամջան գրում է. «Շատ լավ, մենք չխոսեցինք, ոչ-ոք չհարց-
նի: Սակայն Ասված, որը մեկն է քրիստոնյայի, թուրքի, հայի համար
խղճի բարձր, անողոք ձայնով չի՞ հարցնի.

- Շատ լավ, հարյուր հազարավոր հայերին ո՞վ սղանեց»:

*Արսևն Ավագյան
սպասմական գիտությունների դոկտոր*

ՇԱՏ ԼԱՎ, ՀԱՐՅՈՒՐ ՀԱԶԱՐԱՎՈՐ ՀԱՅԵՐԻՆ Ո՞Վ ՍՊԱՆԵՑ

«Ալանդար»

5 ապրիլի 1919 թ.

«Ոչնչացում» բառը «սեղահանություն» բառի հոմանիշն է հանդիսանում թե ոչ,
թող Ջերդ գերագանցությունը չարսոնի այդ երկու բառի միասին օգտագործումը:
Ինչդեռ ցանկանում եմ, այդդեռ էլ գործածեմ արտահայտությունը չի փոխի իրա-
կան իմաստը: Դա միայն սեղի ունեցած և բոլորին հայտնի ողբերգության իմաստն
ունի:

Վասնի եղեմ, ձեր հողվածը կրկին անգամ կարդացի և դեռևս չեմ ուզում
հավասար, որ այն ձեր գրչին է դասկանում: Ազգային ոգեւեցում, կրոնական
ջղայնություն, անձնական համոզմունք՝ ինչ ազդեցության սակ ուզում է լինի,
դա ինչդեռ կարելի է գրել (այդդեռիս բաներ): Կարելի՞ է արդյոք հեշտությամբ
ժխտել հարյուր հազարավոր անմեղների արյունը և հավասար մարդաստղաննե-
րի հովանավոր ոմն Սուլեյման Նազիֆ բեյին:

Մի կողմ թողեմ «սեղահանություն» և «ոչնչացում» բառերը: Հայտարարեմ,
որ դա «հայ ժողովրդի ոչնչացման» որոշում է և թող վիճաբանության սեղ չըն-
նա: Այդ որոշումն ընդունել էր Իթթիհաթ վե Թերաֆֆիի հրոսակախումբը: Կա-
ռավարության բարձրաստիճան տյաւսոնյաներին էլ դարտադրեց իրականացնել
այդ հասուկ միջոցառումները: Դուք ժխտում եմ, կարիք կ'ա ողնդեղ որ դա այդ-
դեռ է: Զգիտեմ:

Ձեր հողվածի թեման հսկայեցնելու համար այս խնդիրը և աղագույց-
ները թողնեմ հեռագայի համար:

Դուք ասում եմ. «Պետությունը դասերագնական անհրաժեշտությունից էլ-
նելով բնակչության որոշ զանգվածը դասերագնական Երջաններից ձեռ-
հանելու կարիք զգաց և այդ կարողությունը օրենք ընդունեց»:

Շատ լավ: (Երբ) խորհուրդ եմ ասիս չօգտագործել ձեռնահանության փաստը
(որը հավասարագործ է ոչնչացմանը), Դուք իրավական և արդարացիս՞նք եմ
գտնում (դա): Ինչ իրավունքով է կարտավարությունը բռնի փրկումս իր նորոսա-
կության սակ գտնվող որևէ անձի սանը, ընտանիքին, ունեցվածքին և քրանին:

Պատերագնական ո՞ր անհրաժեշտությունից էլնելով ափսոսանք եմս՝ չու-
սարեկան երեխայի ձեռքը բռնած, ձեռքեր երեխան գրեմս ստած, գրեմս

եղած միայն մեկ օրվա ուսելիք հաց գնելուն բավարար դրամն իսկ առաջին կանգառում վերցնելով՝ կանանց սարագրել անհայտ Տեր-Չորի անաղասները:

«Պատերազմական Երջաններից հեռացում» ասելիս մի ֆիչ մտածեմ. դատերազմական Երջաններ ընդգրկող և նրանց վրա սարածվող անհրաժեշտությունը զգալու ժամանակ ու այդ Երջանի հայերին սեղահանության դատերազմական անհրաժեշտության մեջ ընգրկելու համար դուք այդ Երջանը սարածում եմ Էդիսներից մինչև Բասրա: 6-րդ բանակի թիկունք, Հաուրանի չորրորդ բանակի թիկունք մոտեցնելու ձևով չե՞ք հասկանում, որ վսանգը մոտեցնում եմ բանակին:

Այդ ընդհանուր դատերազմի բատերաբեմ հանդիսացավ երկրի ողջ սարածքը: Պատերազմի ծնած «անհրաժեշտություն» դարձավ հայ ազգը հեռացնելը այդ Երջանից: Տրամաբանական կլիներ, եթե հիմնավորելիք հետևյալ կերպ, ասելով թե. «...երկրագնդի վրա սեղ չմնաց, հայրենիքը սակն ու վրա եղավ, և դրանից ելնելով այդպես որոշեցինք սեղահանվելիք և ֆելելիք վայրերը»:

Մեկ էլ օրենք... Ոչ միայն իմ, ամբողջ ազգի անունից խնդրում եմ Իթքի հաք վե Թերաֆիի նման այդ արյունոտ և սարսափելի բառը մի՛ կրկնեմ:

Հայրենիքի հարյուր հազարավոր զավակներին կախաղան հանած, հարյուր հազարավորներին զնդակահարած, հարյուր հազարավոր անմեղ երեխաների և կանանց կացնով մասնասած, հազարավոր այրիների և որբերի՝ սովամահությանն ի դատասխան «բոլոր բարիքներ սվող մեր դարուններ» հասցեին ամենահամարձակ բերաններից լավող բողոքները երկու Երբուններից ֆիչ հեռու ձգվելու հնարավորություն չսվող և բոլոր այս հանցագործություններն իրագործած անխիղճ անձանց սիրադեմության ժամանակ կայսրության բնակչությանը հարբած հողատիրություն ադրեցնող այս գիւսախիչ բառն ազգի խղճի հանգստության համար մի կրկնեմ:

Օրենքի ամենադաշտառ, ամենադարգ բացատրությունը վստահ եմ՝ դարձյալ Ձեզնից բացի, Եւս ֆիչ ֆաղաֆաղի կարող է սալ: Դա Ձեզ ընկալել ստիպելու համար, Ձեր կողմից սեղահանություն անվանվող օրենքը ղեկ է կիրառել նախևառաջ Ձեր ընտանիքի նկատմամբ: Այդ ժամանակ մի օրենքի կիրառման իմաստը հասկանալու համար ուժ կունենաք խորը փիլիսոփայական եզրահանգումներ անել, որ անհրաժեշտ է համադատասխանի Աստու օրենքներին, խղճին և տրամաբանությանը: Ի վիճակի կլինեմ եզրակացնել, որ այս հանցագործությունը ժխտող և անիծող Սուրբ գրքի ֆանի հարյուրավոր այաթ և սահմանադրության հողված գոյություն ունի:

Չորս արյունաբերու հիմարի կողմից ընդունված որոշումն օրենք եմ անվանում: Կարծես թե այդ բառը բոլոր ոճրագործությունները մարդասիրության վերածելու ուժ ունի, և այդ օրինակով գործող դատարանային էլ ներման արժանի եմ համարում: Դա ինչդե՞ս կլինի:

Թալեաթի այդ հրամանն իրականացրած Ձեր կողմից նշված դատարանային, նախևառաջ, մարդ է, իսկ հետո էլ՝ մահմեդական: Մարդ և օսմանյան հողասակ հանդիսանալու տեսակետից գոյություն ունի սահմանադրություն, որի դրույթներին հավասարիմ մնալու մասին հարյուր անգամ խոսում է

սրվում, իսկ մահմեդականի համար գոյություն ունի Սուրբ գիրք, որն իր մեջ դարունակում է աստվածային սկզբունքներ և դատահանում, որ իր ամբողջ գործելակերպով մարդը դատարանի այդ սկզբունքները:

Ահա ուրեմն՝ հրամանի, օրենքի բնույթը, եթե համադատասխանում է այդ սկզբունքներին, մահմեդական դատարանային աշխատանքում է այն իրականացնել: Իթքի հաք վե Թերաֆիի հինգ-սաս հիմար մարդաստանի հովանավորմանն ուղղված ձեր ջանքերի արդյունքում Դուք արդյոք զանց չե՞ք առնում Աստու գրքի նկատմամբ անհրաժեշտ հարգանքը:

«Մեր կառավարությունն այդ հարցում դատասխանատու չէ հասուկ հանձնաժողովի և ուրիշների մասնակցության և հանցագործությունների համար», - ասողը Դուք եմ: Ձեր գերազանցությունը խնդրում եմ այս կետը մեկ անգամ ևս բացատրել:

Կառավարության դրական, այսինքն օրենքներին հնազանդ և ոչ դրական, (օրենքներին հակառակ) մատերից կազմված լինելը Ձեզնից եմ լսում: Այդդիսի կառավարությունն ինչդե՞ս է կոչվում:

Տեղահանության Երջանների դատարանային մեջ օրենքի դատահանը խելամիտ և նույնիսկ «դատարանելով և գրասիր» իրականացնողներ ասողներ կային՝ ասելիս, չգիտեմ այդ «դատարանող և գրասիր» բառեր դարունակող արտահայտության դարեր ի վեր իմաստն ի՞նչ ձևով է օգտագործում:

«Դատարանող և գրասիր» ձեր ասածը մի կնոջ՝ երեխ-չորս երեխաների հետ միասին, սանից «ֆաղաֆաղություն» հանել է, թե՞ սարերում, անմարդաբնակ անաղասներում, ուսելու խոսից իսկ գուրկ և մահվան ակրնկալիքով նախադատարանված մի Երջան ուղարկել է: Դա՞ է ամենը:

Իմ տեսած «դատարանված և գրասիր» սեղահանությունն այդ է: Դուք ասում եմ, թե այս հարցերում «դատարանության սահմանը» անցնողները, մեծ մասամբ կառավարության ամենաազդեցիկ անձ հանդիսացող Թալեաթ փաշայի ցանկությանը հակառակ՝ դատարանից հեռացվեցին: Ձեր թույլտվությամբ հետևյալ հարցը տամ. այդ Թալեաթ փաշան կառավարության իրավական անձանցի՞ց էր, թե՞ ոչ իրավական, ամբողջի գավակ:

Լավ, նշանակում է այս հարցերում մեկ էլ «դատարանության սահման» գոյություն ունի: Դա թողնում եմ Ձեր դարգաբանմանը:

Ամեն դեպքում դատարանությունն և գրասիրությունը սեղահանության դատարանության սահմանից դուրս չմնաց: Կորնալ սահմանն անցած, նրակով ծեծվածների մեջ ժառանգության սանդղակով վեր բարձրացածների Եւս եմ ձանաչում: Ձեր գերազանցությունը, այդ կառավարության «գրական» մասի կողմից դատարանված մեկ անձ կարո՞ղ է ժառանգել: Ընդունում եմ, որ «բացասական» անձինք, սեղահանության իրականացման համար, դատարանի դատարանի դեմ, առաջընթաց առեցին:

Այստեղից երկու ձանդուկով Դատարանի մեկնած Դատարանի գալիքը:

իղն այնտեղ սղանդ կազմակերպելուց հետո վագոններով վերադարձավ: Հետո, կարծում եմ «դասժելու» համար, վալի նեանակվեց Անկարայում:³⁵

Հավասարեմ, որ բոլոր նման մարդկանց միջից ամենաձանր դասիժը կիրառվեց վերջինիս նկատմամբ:

«Այն դեղումները ոչնչացման և կեղեման վերաբերյալ դաճոնական հրաման չկա, դաճոնական արված և ծառայությունից վարվածների մեջ լռել չցանկացողներ այնդայման կզնվեն», - խոսքերը դուր լուրջ եմ ասում:

Եթե լռում եմ, աղա ոչ թե որո անձանց հանցագործությունները ոգեցնելու համար: Դա միայն վիրավոր արեղը կրկին չխոցելու, նրանց չկոտրելու համար է, ի հարգանս վիրավոր և արյունոտ արեղի: Մեկ էլ դա մասին խոսելը նեանակում է հանրահայտ բաներ հնչեցնել:

Եթե կան անձինք, որոնք դաճոնանել են հայերին սեղահանությունից, ոչնչացումից և կոտորածից, նրանց գործելակերպը և գործողությունները թելադրվում էին նրանց բնորոտ անձնական խիզախությունով, մարդասիրությունով և խղճով:

Բեհր Մամիի, Հյուսեյին Քյազիմի և դոկտոր Արիֆի դեռ անձանց գործողությունները, նրանք, ովքեր այսօր դեռության, այսինքն՝ Իթթիհաթ վե Թերաֆիի կառավարության՝ դրական անձանց շարքում նեվելու արժանի համարվող անձինք են, երեկ համարվում էին հայերեհի դավաճան, թուլամորթ, վախկոտ և սուր մարդիկ:

Նրանք այդ դասվավոր նդասակին հասան՝ կառավարության դաճոնական հրամաններին հակառակ գործելով և ոչ թե կառավարությունն իրավական հրաման սվեց, իսկ դասվավոր դաճոնյաններն էլ այն լավ կիրառեցին: Դա Ձերը գերազանցությունն էլ շաս լավ գիտի: Ուրեմն ինչդե՞ս կարելի է չզարմանալ սխալ դաճոնանությանը դրող սխալ սեասկեներեի և եզրակացությունների վրա:

Յոզղաթի մարդասղան Քեմալն ասում է. «Կառավարությունը չի արել»:

³⁵ Դոկտոր Մեհմեթ Ռեժիդ (իսկական անունը Մեհմեթ Շահինգիբեյ 1872-1919թթ.) «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հիմնադիր անդամ: Հայերի ոչնչացման բաղախակառության ակտիվ իրականացողներից մեկը: Առաջին համաշխարհային դասերազմի սկսվելուց հետո հանդիսացել է երիթուրական կուսակցության Վանի, Բիթլիսի և Դիարբեհրի դասասխանասու բարուղար, որի հիմնական դասակառությունը կայանում էր հայերի սեղահանության կազմակերպումը և վերահսկումը: 1915թ. նեանակվել է Դիարբեհրի վալի (կուսակալ), կազմակերպել այդ նահանգի հայերի և ասորիների զանգվածային սղանդը, ընդ որում այնդիսի դաճոնություններ գործելով, որոնք դասճառ են հանդիսացել Թալեաթի հայսնի հեռագրին (սե՛ս. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920, Ankara 1994, s. 68-69) և սեղափոխմանը՝ Անկարա: Անկարայի վալիի դաճոնում թույլ սված չարաշահումների դասճառով սփողված էր հրաժարական սալ: 1918թ. նոյեմբերի 5-ին ձերակալվել է հայերի զանգվածային ոչնչացման և այդ սղանդին հակազողող՝ Դիարբեհրի նահանգի Լիջե և Բեհիր զավառների հայմաֆանների սղանդության կազմակերպման համար: 1919թ. հունվարի 25-ին փախել է բանից, սակայն կրկնակի ձերակալման դախին՝ 1919թ. փերվարի 6-ին, իննստղան է եղել: (Մեհմեթ Ռեժիդի հուշերը սե՛ս. Ahmet Mehmetefendioğlu, İttihat ve Terakki'nin Kurucu Üyelerinden Dr. Reşid Bey'in Hatıraları. "Sürgünden İhtihara", İstanbul 1993).

Իթթիհաթ վե Թերաֆիի անհեռաշես մի անդամ. «Իթթիհաթ վե Թերաֆին նման բաների որոշում չի ընդունել, նույնիսկ չարաշահումների դասճառով որոշ անձանց դասժել է», - ասելուց չի ամաշում, չի խուսափում:

Եթե հարցնենք խեղճ թուրիք, կդասասխանի. «Ես դասերազմից եմ վերադարձել: Մեր հարևան դարբին Ավեհիս աղային, Նիկողոս Չորբաջըին (աղոր եփող Նիկողոսին), դեռ չգիտեմ շաս հարևանների թալանել են, Արափիսան՝ այստեղ-այնտեղ են ֆեել»:

Շաս լավ, թող մենք չխոսենք, թող ոչ-ոք չհարցնի: Սակայն Ասսված, որը մեկն է ֆիսունյայի, թուրի, հայի համար, խղճի բարձր, անողոք ձայնով չի՞ հարցնի.

- Շաս լավ, հարյուր հազարավոր հայերին ո՞վ սղանեց:

«Ալանդար»

19-27 հունիսի 1919թ.

1916թ. օգոստոսի 14-ին բանակի շաբաթը հրաման ստացա մեկնել Հալեռ, Չորրորդ բանակի շաբաթը միանալու համար:

Այդ օրերին կառավարողները դեռևս չէին սկսել զբաղվել առևտրով: Այստեղ և այնտեղ մի շաբաթ շաբաթներ չարաչառումներ էին անում և դեռ նոր էին սկսել օգտվել վագոն տրամադրելու իրավասություններից: Սկսեցին բացահայտվել դաշտերից մանր-մունր գողությունները, աղբարությունից հարստությանը սանող գլխավոր ուղիների մեծ (ծավալների) հասած գողության ճանադարների հեճուղի:

Այդ ամենը հազվի առնելով կռահեցի, որ ինձ Հալեռում այդ ժամանակ կազմակերպությունների չարաչառումների բնույթն, սուղումների դարձակառության համար են կանչել: Իսկին մոտիկ այդ ենթադրությամբ Մսամբուլից ուղևորվեցի Հալեռ: 1916թ. օգոստոսի 23-ին Հալեռի «Բարոն» հյուրանոցում հանդիպում ունեցա հրամանատար փառայի հետ:

Ողջունելուց և Մսամբուլից փոքր ինչ խոսելուց հետո հասկացա, որ ինձ կանչել է Հայկական հարցերով զբաղվելու համար:

Ես լսել էի, որ իրօրհարական կառավարությունն այդ ժողովրդի վերաբերյալ որոշում էր կայացրել և միջոցառումներ նախաձեռնել: Նախկինում ես չէի կարծում, որ դրանք կկիրառվեն և (այդ լուրերը) ուռձացված էի համարում: Եվ այդ դրանով, ինչպես նաև ելնելով այն համազամանից, որ դասկերացում չունեմ այդ դարձակառության վերաբերյալ, հրամանատար փառայի այդ հրամանն ու առաջարկն ինձ որոշակիորեն զարմացրին և վախեցրին:

Հյուրանոցից քիչ ժամանակ անց (որտեղ ես ժամանակավոր բնակվում էի), մտնում հավերժական իրականության դեպ շուրջ առավ մինչև այդ իմ կողմից չափազանցված համարվող՝ հայ բարեկամների անհանգստության ու բողոքների արյունոտ լուրերը: Կոստանթնուպոլիսից, Երևանից, Կապանից ողբ կարծես աճող ուժով ականջներին էին հասնում:

Մսամբուլից մեզ աճող անհանգստությամբ և սրնեղվածությամբ՝ հանդիպեցի քիչ: Ի դրամատիկական նրա զարմացած հարցին՝ թե ինչո՞ւ են վազարում (նրան) սեղեկացրի հրամանատարի հրամանի մասին: Մեր

մեզ եղած զգույց վիճաբանությունը շարունակվեց: Ես անդադար կրկնում էի.

- Դա անկասկած այդպես է: Ինձ մահադատված ենթադրելով չստանեց, հոգեդեղ է ուզում ստանալ:

Քույրս իմ այդպիսի մտքերը մտաբանեցի եր համարում, հոռետես չէր երևում, այդ դրամատիկական շարունակումը ծայրագույն անհրաժեշտություն է, նախագուցում եր, որ ամենափոքր օգնությունը, որը հնարավոր է անել չանելուց նախընտրելի է, հետևաբար Նորին գերագույնության հովանավորությանը վստահելով առաջարկին անհրաժեշտ է համաձայնվել: Ասում եր.

- Այն օրը, երբ (որևէ) դարձակառություն կստանա, որը հակասում է քո գաղափարներին և խղճին, հրաժարական կեսա ու կնկնես ռազմաճակատ:

Արժանատի էր ինձ գոհացնել: Ես համաձայնվեցի:

Քիչ անհանգստացած, բանակի շաբաթը փայտավոր գնացրով, հրամանատար փառային ուղեկցեցի մինչև Բեյրութ: Ինչպես (նախադեպ ինձ) սեղեկացրել էին՝ հաճելի այդ փառային սրնեղված սասնիկն օր անցկացրեցի:

Դամասկոսի «Վիթորիա» հյուրանոցում սեղեկացա, որ բաց վագոնում իրերս, ինչ-որ դժբախտ դարձաբեր հետևանքով, վնասվել են: Երբ բերեցին ծղոտից հյուսված սնդուկ՝ տեսա, որ կոնուսաձև հիմքից մինչև վերջավորության խորքերը բրդեղ էր, իսկ սղեկակերտն ու շրթերը ամբողջովին անգործածելի էին դարձել: Մյուս օրը շաբաթ գնացի՝ հագնելով հրեյից փրկված, մի փոքր այրված ու սև կետեր ստացած կոսյունում ու միակ վերնաբաժնիկ:

Չեմալ փառային հանդիպեցի շաբաթ սալոնում: Ինձ տեսնելով՝ մոտեցավ: Կողմին՝ բարձրահասակ, նրբադեմ, փոքր-ինչ հողաբար, դժվարությամբ դեղի վեր սանրած բեղերով ինչ-որ մեկը, որի դասկերպությունը հայտնի էր դառնում, որ բանակի հետ երկարատև կադր ունեցող մի անձնավորություն է:

- Քեզից առաջ հայկական գործին նշանակել էի Հյուսեյին Քյազիմին և Քեմալին... Ըստ իս այս խնդիրը շաբա կարևոր է: Դրա համար քեզ կանչեցի, - ասաց՝ և կողմին կանգնած անձնավորությանը մասնագետներով (շարունակեց), - իմ հրամաններն այս դարձակառությանը կստանան, առաջարկություններիդ մասին էլ նույն ճանադարով կսեղեկացնես:

Հասկացա, որ ինձ անձանոթ անձնավորությունը հանդիսանում է իմ հրամանատարը:

Իրականում տեսնում էի, որ Չեմալ փառային դեռ նոր-նոր էր սկսել հայ գաղափարներին վերաբնակեցնել Միջագետքում: Մակայն դա ի՞նչ գործ է, որ ես կարող եմ անել, իսկ ինձից առաջ նշանակված և հեռակա կարգով գաղափարադեմ քիչ թե շաբա ինձ ծանոթ Հյուսեյին Քյազիմը չէր կարողացել: Հրամանատար հանդիսացող այս անձնավորությանն էլ համեմատելով Հյուսեյին Քյազիմի քիչի հետ, նույնիսկ փոքր ինչ արժանիք չէի նկատում: Արդեն իսկ իմ

դարձանությունը հասկանալու անհրաժեշտություն զգացի: Հարցի.

- Պարոն, դարձանության իմաստի և բնույթի վերաբերյալ Ձեր գերազանցության ռեզյումեի կարո՞ղ եմ իմանալ: Միզուցե մի գործ է, որ վեր է իմ արժանիքներից և կարողություններից:

Արժանապատիվ հայացում ինձ նայելով՝ համոզմամբ ասաց.

- Հասկանում եմ: Անհրաժեշտ հրահանգը անմիջապես կատարե՞լ:

Ձեռնափակ, դեղի իր աշխատանքակալը ֆայլելիս, կանգ առավ: Այնպիսի տրամաբանություն էր, որ զգում է իմ աչքերում եղած անհանգստությունը: Նշանակեց, որ մոտենում ասաց.

- Այժմ դու Հաուսան կմեկնես: Այնտեղ մտավորապես ֆունկցիոնալ հարցազրույց (մոտաբան) կզատես: Գիտես, այնտեղ արհեստավոր եմ: Այդ իսկ դասախոսով ծայրահեղ աղմուկի մեջ եմ: Նախ և առաջ նրանցից այրիներին ու որբերին հավաքի՛ր և այստեղ ուղարկի՛ր: Այստեղ որբանոցներ կհիմնադրվեն, նրանք այնտեղ կառուցանեն, հետագայում էլ, ընթացիկները բարեկամներից չանջատելով, իրենց արհեստների համադասասխան, հնարավորինս կտեղափոխես Բելուսի և Սիրիայի տարբեր գավառների և քաղաքների կենտրոններ: Արհեստանոցներ հիմնելու համար նրանց գումար, աշխատատեղ ու աղյուսակ կառուցվեն: Ներկայիս քաղաքային դարձանությունը Հաուսանից այդ ընթացիկները կանոնակարգված կերպով մինչև ձմեռ ու անձրևներն այդ վայրերը տեղափոխվելու է: Հետագայում նրանց բնակավայրերն անձամբ այցելելով կառուցվեն բնակչության կյանքի անվտանգությունն ու հասարակական բարեկամությունը:

Հիշեսն ասած, այդ բոլորին հնչած մարդասիրական գաղափարի միայն մի մասին հավաստեցի: Մտածում էի, արդյոք իրենց բնակավայրերից տեղահանված և վատ դրության մեջ գտնվող, կրկնակի անգամ ավելի վատ դրության մասնավոր այդ անձար մարդկանց ու նրանց տեղահանող դաստիարակներից դաստիարակներն անմահ բնույթի հրահանգներ չէ՞ր սրվել: Արդյոք Հաուսանից աղտոտություններից այդ ընթացիկների կյանքը փրկելու նպատակով և մտադրությամբ (նրանց) զննելու նպատակով և ուղարկեմ, օրինակ, Յաֆֆա կամ Աֆա, իմ կողմից ներկայացված հույսին հակառակ այս մարդկանց ինչպե՞ս կդիմավորեն, նրանց այնտեղ ինչպիսի՞նք աղաքա է սղափում:

Որևէ կերպ չէի կարող համոզվել: Հիշեցի քաղաքային խոսքերը, որ եթե նույնիսկ մեկ ընթացիկին կարող ես օգտակար լինել, անհրաժեշտ է օգտագործել այդ հնարավորությունը: Կիրակի օրը նստեցի Հաուսան մեկնող զննարկ: Հաուսանում զոհվել և թողնված էր հայրս: Ժամանեցի Դերա, որը հանդիսանում է Հաուսան լիվայի կենտրոնը: Տարօրինակ է: Զսիրված մարդու անունն իմանալու ներդրություն իսկ ինքս ինձ չեմ դասառնի: Այն ժամանակ հայ տեղահանվածների գործը ղեկավարող և վերահսկող հանձնաժողովին անվանում էին «Հասուկ հանձնաժողով» (heyet-i mahsus): Կենտրոնում այդ գործը ղեկավարում էր Իսթիհաս վե Թերաֆիի Դամասկոսի լիազոր Նեմաթ բեյը, իսկ ես հանդիսանում էի «Հասուկ հանձնաժողովի» Հաուսանի լիազորը: Իսկ Հոմոսում լիազոր էր ոմն դասախոս Ալի Քեմալ բեյը: Ես «Հասուկ հանձնա-

ժողովի» Հաուսանի լիազորությունը դեմ էր սահմանների Քեմալ բեյի տեղակալից, որի անունն ինձ դեռևս անհայտ է: Աֆայի ֆառի³⁶ նշանակված այդ դարձան «Հասուկ հանձնաժողովի» Հաուսանի լիազորի դարձանությունները դեմ էր այդ օրն ինձ հանձնել և նույն օրը մեկնել իր նոր դաստիարակման վայրը:

«Հասուկ հանձնաժողովից» ինձ ուղեկցող դաստիարակի հետ զրույցում եմ կայարանից փոքր-ինչ հեռավորության վրա խփված մի ֆանի վրանների կողմը՝ այստեղ է գտնվում «Հասուկ հանձնաժողովը»:

Քիչ անց տեղակալը ժամանեց: Ընդհանուրով իմ նոր նշանակումը: Հասարակ, որ սա մի դարձանություն է, որտեղ իմ հաջողակ լինելուն կասկածում է և, որ որևէ անելիք չկա: Ընդհանուրով դաստիարակ, որ տեղահանված այս բոլոր մարդիկ դեմ է մահմեդականացվեն, իսկ մի տարբեր, որը բազմիցս մեծում էր դավանափոխ լինելու առաջարկները՝ սովորաբար արեցին: Նա հասկացնում էր, և ես ըմբռնեցի, որ այս դեղի դարձան ֆառիի հոգում խորը հեմ էր թողել և ամրադրել մինչ այդ եղած կարծիքը, թե տեղահանվածների մեջ տարբերներ հետագայում կարող են փչացնել կեղծ կրոնից իսլամ ընդունածների, «իսկական մահմեդականների» կրոնական սկզբունքները, և կրոնականներին (տարբերներին) Քերաֆ կամ Թուֆեյի ֆելու մեծ անհրաժեշտություն կար, և նա այդպես էլ վարվել էր...

- Իրոք, դարձան ֆառի, արդեն մեզ գործ չի մնացել, բոլոր ամենադժվար գործերը վերջացրել եմ, - ասացի:

Նկատեցի, որ այժմ միայն իսլամի ամրադրման համար անհրաժեշտ ֆունկցիոնալ զարգացի³⁷ կանոնագրի կարիք կա:

Դառը ծաղրանք չհասկացած այս խոճուկը նստեց, թե նա էլ է այդպես կարծում և արդեն իսկ գրել է այդ գաղափարի մասին Նեմաթ բեյին և, շեշտելով, որ մոտակա ժամանակներս դրանք էլ կստացվեն, փորձեց արդարացի իր վաստակը և խելացիությունը :

Գրողանից հանված թղթին չափազանց կարևորություն տալով՝ ինձ դարձեց և ասաց.

- Կասկածելի և վնասակար անձինք:

Թուրքը ձեռքից վերցրի և իր աչքի առջև ձմրելով՝ գեղին գցեցի: Չարմացած հայացում նայող մոլլային ասացի.

- Կարիք չկա, հոջա, ինձ մոտ մանրամասն ցուցակ կա:

Արդեն հոջայի հետ դեմ դիմաց գտնվելու համբերություն չէր մնացել: Վեր կացա, նրան վրանում թողնելով դուրս եկա: Դրանում դեռևս ինձ անձանոթ դաստիարակներ կային: Հրամայեցի ինձ համար անկողին դաստիարակ և մեկ լամպ բերել:

³⁶ Ընդհանուր դաստիարակի դասավոր - Ա.Ա.

³⁷ Մահմեդական օրենքների հավաքածու - Ա.Ա.

Մտնում էր գնացրի մեկնումի ժամը: Հոջան եկավ հրաժեճ տալու: Իմ տեղեկությունների համաձայն իր հետ սանելու էր մոտաջիր³⁸ երեք տալ և երկու աղջիկ՝ որդես աղայսին:

Հատուրանի նախկին լիազորը նրանց սանելու համար որևէ արգելք չէր տեսնում և նեղվածություն չէր գգում: Ծնողագուրկ, անտեր հայ երեխաներ չէին: Քիչ անց հարգարժան նախորդս՝ Ես գարնացած և աղած, նորից եկավ իմ վրանը:

- Ասում են, թե թույլ չեմ տալիս երեխաներին ինձ հետ սանել, - ասաց:
- Բավարարվեցի վերջնական և առը «ոչ» ասելով: Աղած երեսիս նայող հոջային լուսաստաններու հնարավորություն չտալով՝ շուտ գալով ֆայլեցի: Տեղահանվածների գլխի գալիքը չգիտեմ, բայց հոջայից փրկվեցի:

Հասուկ հանձնաժողովի կցորդ Մյունխենը էֆենդին ինձ ներկայացնում էր լուսաճանաչներին, որոնց հետ լուսի աշխատեի:

- Բեդրի էֆենդի, Մեսուր, Նուրի էֆենդի, - ասում էր:
- Մի փոքր ավելի հետ կանգնած կասկածող, Ես անհասկանալի և երևում է՝ անհանգիստ օրեր անցկացրած մի անձնավորության մասին ասաց, որ նա մոտաջիրների Դերայի մոտաբան է: Մի մահմեդականի անուն ևս սվեց, որը սակայն այժմ չեմ հիշում: Հասկացա, որ սրանք այն հայերն են, որոնց անունները փոխել են ֆադի էֆենդիի շնորհիվ:

Սակայն նրանցից բացի (որևէ) այլ հայ չէի տեսնում: Մյուն օրը՝ վաղ առավոտյան, արթնանալուս լուս (ինձ այցելած) մոտավորապես ֆան-երեսուն հազար հայ մոտաջիրներ ներկայացնողները նույն անձինքն էին: Հարցի, թե որտեղ են գտնվում մոտաջիրները: Պատասխանեցին, որ հիմնական գտնվածը բնակեցվել է Դերայի կայսրանից ֆառող կիլոմետր հեռավորության վրա, ինչպես նաև սփռված են լիվայի արքեր Երջաներում և վայրերում: Երբ ես նեցի, որ ցանկանում եմ տեսնել մոտաջիրներին, մոտաբար լուսաստանեց:

- Հիմա, լուսուն, լուս կողարկեմ: Եթե ցանկանաք (ցույց տալով դաճավայրի մի կողմը) այստեղ գույգ-գույգ կարեմ նրանց և Ջեր առջևից անցնելուց կտեսնեք:
- Դրանք ընտանիքներ են:
- Այո, լուսուն:
- Այդ դեղումն ի՞նչ իրավասությամբ ես կանչելու և ինչպե՞ս ես գույգ-գույգ Երբելու, - հարցի:

Խեղձ մարդը «ինչպես կհրամայեք, լուսուն», - լուսաստանեց:
Երբ ասացի, որ (ցանկանում եմ) անձամբ այցելելով նրանց բնակեցման վայրերը տեսնել, հնազանդ և գարնացած մոտաբար նեց նրանց գտնվելու գյու-

³⁸ Մոտաջիր բառը սկզբնական Երջանում նշանակում էր Մեհա ուխտագնացության մեկնող մահմեդական: Հետագայում այն ավելի լայն իմաստ ստացավ. Օսմանյան կայսրության տեղափոխվող կամ փախչող բոլոր մահմեդականներին անվանում էին մոտաջիր: 1915-16թթ. տեղահանված հայերին լուսաճանաչական փաստաթղթերում նույնպես մոտաջիր էին անվանում - Ա.Ա.

ղը և հարցրեց, թե արդյոք ֆայլելով եմ կամենում գնալ: Քայլեցի: Նա ինձ հետնեց:

Դերս գյուղաբնակարանի տեսում, որոնք շինված էին իրար վրա դրված և հորով լուսասած կեղտոտ աղյուսներից, իրար կողքի աղյուս էին մարդիկ ու անասունները: Այդ կույտերի փոքր անցքերից երևում էր մարդու և անասունի անկեղծ մտնությունը: Ծանր և գարեշի մի հոս: Հանապարհին սվածու հարցերին մոտաբար միայն մի լուսաստան էր տալիս. «Հասարակության կարգադրությունը հրաճալի է»:

Երևում էր, որ տեղահանվածները ոչ վերահսկման, ոչ էլ հսկիչի կարիք ունեն և, տեսածիս համաձայն, ինձ կայսրան վերադառնալուց բացի որևէ այլ բան չէր մնում: Երանակեցիմ ճանապարհը: Գյուղի վերջում ցածր և սև լուստերով Երջալուսակած (բնակավայրեր էին երևում: Մոխրաբար լուսաբանեց, որ դրանք հավաքավայրեր են: Նմանափող մեկ երկու (բնակավայրեր Երջելուց հետո նույն ձևով սարված լուսի հանդիպեցիմ: Ներսը՝ ծայր աստիճան չհավորության և սովի անենադաճան հետևանքով, հազիվ թե Երբելի կարողացող, լուսառոտված վերանկերով ծածկված, կմախքի վերածված մոտ երեսուն մարդ տեսա: Ներսից՝ ֆրանս վրանի ծվենի խղճուկ սվելի ետևից, մի երեսայի ցածր և անուժ ձայնը լսելով՝ ներս մտա: «Այստեղ ի՞նչ է» հարցիս՝ «հիվանդանոց» լուսաստանանած մոխրաբար երեսին ինչպե՞ս նայեցի՝ չգիտեմ: Գուրբար առաջ խոնարհեց: Այս մարդն ի՞նչ մեղ ունե: Սակայն ես բարկանում էի, որ նա չի տեսնում, թե ինչպես եմ խղճի խայր գգում: Վրանի մոտ անկյունում լուսակած այս խեղձ կենդանի էակին մոտենալով տեսա, որ մի կին գեհնին լուսակած երկու անմեղ երեսայի իր ձեռքի կեղտոտ անմեղ, օճառաջրի նման ինչ-որ մի բան էր փորձում խմեցնել: Աչքերը ներս ընկած, այստեղ փոս ընկած, ձեռքերով ու ոտներով այս երկու երեսաները մահվան նախաճեմին էին: Մեկը լուս և հանգիստ չէր դեղի երկինք հառած, մյուսը՝ սանջանների մեջ շղաձակում էր:

- Ի՞նչ է եղել, - հարցի:
- Գոնջոտել է, գլխին որդ է ընկել, երբ որ որդերը գլուխը կծոտում են, գոռում է, - լուսաստանեցին:

Այս որդերգությանը հինգ րոպեից ավելի չկարողացա դիմանալ: Մինչև կայսրան ճանապարհի կեսը լուս ֆայլեցի:

Կասաղած հայացքիս ներք խեղճացած մոտաբարին հարցնում էի.
- Իրականում մոտաջիրների դրությունը ձեռ կկարագրածի լուս է: Բժիշկ չունե՞ք - հարցի ու ավելացրի, որ ինձնից իրականությունը թափանցող բոլորի նկատմամբ կվարվեմ այնպես, ինչպես ֆադին՝ տերերների հետ:

- Մոտաբար թերահավատ լուսաստանեց.
- Ի՞նչ կարող եք անել, լուսուն, դրությունն է այսպիսին ...
- Հասուկ հանձնաժողովը բժիշկ չունի:
- Կա, լուսուն, Յաբուղ էֆենդին:

- Շա՛ս լավ, նա ի՞նչ է անում:
- Ի՞նչ անի, դարձն:
- Այս հիվանդանոց չի՞ այցելում:

... ..

Հակոբ կամ Յակոբ էֆենդի անունով բժիշկը, ներկայանալու՝ իմ հրամանին Պասախանեց, որ Ջեմալ փառայի կարգադրությամբ մի հիվանդի է այցի գնում և այդ իսկ Պասախանով հիմա չի կարող գալ (մյուս) հիվանդներին այցելության և միայն վաղը կարող է ժամանել: Երբ ֆաան բողե անց Պահակախանսը բերեց փչ գունաբափ, դողացող բժիշկին, զրջացի, որ արհիբը չի ներում իմ նախասեսած Պասափ համար:

Նրան բացատրեցի, որ նա հանդիսանում է ոչ թե Ջեմալ փառայի, այլ «Հասուկ հանձնաժողովի» բժիշկ և այսուհետ դարձավոր է առավոտյան և երեկոյան ճշատաշահորեն հիմնադրվող հիվանդանոց այցելել, և (իր) դարձակա- նությունները մոռանալու դեղմուն դրանք դաժան կերտով կիիեցնեմ իրեն:

Երե՞³⁹ or անց ասս վրանանոց հիվանդանոցում Յաֆուղ էֆենդին շարունակեց իր բժիշկական փորձառությունը ցուցադրել հիվանդներին:

Մի կողմից հիվանդանոցի և դեղատան բացը վերացնելով՝ մյուս կողմից՝ սկսեցի սեղափոխման գործընթացի նախադասությունը: Քանի որ Դա- մասկոս դեմք է ուղարկել այրիներին և որբերին, անհրաժեշտ էր հավաքել այդ խեղճերին Հարուանի արբեր գյուղերից, հովիտներից ու սափասաններից, ուր նրանց նետել էր դաժան ճակատագիրը: Գյուղերից կանչեցի հայ մոտեփարնե- րին: Նախագգուեացի, որ մեկական ցուցակ Պասախան: Այդ ցուցակների, արածությունների և ամեն or կայարանադեփի հրամանատարի կողմից ինձ արվելիվ վագոնների թվի համաձայն մոտաջիրներին բաժանելով՝ սեղափոխ- ման հասուկ ծրագիր մշակեցի:

Նղասակա՝ գյուղերից եկած մոտաջիրներին այնտեղ ֆանչոս ժամից ավել չստասեցնելը և կուտակման Պասախանով նրանց ավելորդ չհանջելն էր: Երկու-երեք օրվա գործունեությամբ նղասակիս հասա: Առաջին գյուղի (մարդ- կանց սեղափոխելու համար) բերեցի: Տեղափոխումը սկսվեց: Պաշտոնյան- ներին այստեղից գնացք նստեցնելու համար անհրաժեշտ հանձնարարական, կարգ ու կանոնը Պահախանելու հրահանգներ արվով՝ այրիներին ու որբերին անձամբ հավաքելու, և դրությանն անձամբ ծանոթանալու նղասակով մեկ- նեցի Ջեբել:

(ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ) ԴԵՊԻ ՋԵԲԵԼ

Այս սարերը ստեղծվելուց մինչև մեր օրերն այս ասիճան մարդկային ծայրագույն չֆավորություն չէին տեսել: Չորս or սևած այս ուղևորության ընթացքում տեսնե- լով, թե մարդ անվանվող եակը ի՞նչ ասիճան գիշախչ, ի՞նչ ասիճան դիմաց- կուն կարող է լինել, վախեցա և մարդ լինելուցս ամաչեցի: Սսամոխը և կարիբը,

սանջահար մարդկային կեցության մեջ ի՞նչ ողբերգական, ի՞նչ զարեղի բնավո- րություններ են ծնում:

Տեղակցիդ խոս, դիակ, իր սեփական երեխային ուսելիս տեսնելիս, լսելիս մարդկությունը ի՞նչ է զգում, այդ զգացումը և ցավը ի՞նչ խոսքերով է արտահայ- տում: Մարտափելի էր:

Ես տեսել եմ, թե ինչդես ինձ նման Աղամի ժառանգները, ջանալով ան- գոր ֆայլերով ման գալ, անասունների դես խոս էին ուսում, մի ավանակի դի- ակի վրա գիշախչների դես հավաքվելով, մյուսների հետ կռվելով, աղիքներն ու մնացորդները կիսելու համար իրար կոկորդ էին կրծում ...

Մարդ խելագարվում է, աչքերի տեսածին, ականջների լսածին հավասալ չի ուզում:

Երբ ես լուսանկարչական ադարատով մոտեցա նրանց, ոչ մի ուշադրու- քյուն չդարձրին: Նրանցից մեկը նույնիսկ շուտ չեկավ, չնայեց: Մարդկության ամենաբարձր նղասակները, ամենաազնվական դոռթկումներն անիծելով՝ հեռացա այնտեղից:⁴⁰

Միառժամանակ ոչ մի բառ չփոխանակելով Արքիս գյուղի ուղղությամբ շարժվեցի: Գյուղը հեռվից երևում էր: Կողմիս եղած ֆարսուղար Արամ էֆեն- դիին կիսաձայն՝ ասացի.

- Շա՛ս ազդվեցի:
- Մե՛նք արդեն վարժվել ենք, նախկինում մե՛նք էլ այս դրության մասին Պասկերացում իսկ չէինք կարող ունենալ, սակայն մարդ սովորում է, դարձնա, - ասաց:

Գյուղ մտնելիս, իրենց կյանքով հետաքրքրող դարձին տեսնել ցանկացող մի ֆանի մոտաջիրների հանդիմեցի, և նրանց հետ միասին ֆայլեցիք գյուղի փողոցներով:

Գիշեր էր արդեն: Աղոս ճրագի լույսի սակ մի ֆարանձավում Այնթաղից, Ափիսարից, Յոզղաթից տեղահանված, մահասարսուռ դեղմերից փրկված հինգ-սաս հոգուց բաղկացած մի խումբ հավաքվեց: Հոգասարությամբ Պա- րասված սեղանից ձաշուց հետ վեր կացանք:

Բանակի հրամանատարությունից նրանց վերաբերյալ սսացածս հրամանը ներկայացնելով, նրանց վստահեցնելով, որ ես բարեխղճորեն ջանքեր եմ գոր- ծադրելու (այդ հրամանը) կիրառելու համար, չեմ կարող ասել, թե շնորհակալ երևացող այս մարդկանց շա՛ս թե փչ կարողացա հանգստացնել: Մյուս օրը Կազայի ֆայմաֆամի⁴¹ հետ հանդիմելու համար գնացի ֆայմաֆամություն (daira-i hükkümet): Բացատրելով, որ իմ ուղևորությունը շարունակելու եմ Հա- լեղից դեղի երկրի խորքերն ընկած Երջանները, Պահանջեցի ձանադարհնե-

⁴⁰ Այս լուսանկարը հետագայում Հասան Ամջան հանձնել է հայերի ոչնչացումը բննող Նեմրու Մուսաֆա փառայի գլխավորած արտակարգ ռազմական դասարանին - Ա.Ա.:

⁴¹ Երջանի ղեկավար - Ա.Ա.

³⁹ «Ունենասնի» տեսումը նշված է ասս or, որը թարգմանության սխալ է, թարգմանիչը բիրտել է օրերը վրանների ֆանակության հետ -Ա.Ա.

ը լավ իմացող մեկ ժանդարմ տրամադրել: Պահանջս սիրով ընդունած ֆյամֆամը սեղեկացրեց, որ այնտեղ Տիֆի և Տենդի համաձայնակ կա, և ձեռնարկած նախնական կանխարգելիչ միջոցառումներով այն կանխելու չհաջողվեց, այդ իսկ դասձառով մտադրությունս կարող է վստահավոր լինել:

Չեմ կարող ասել, որ ոչ մի տղա մեջս կասկած չմտավ, սակայն ամեն դեղմում մեկնելու վճռական որոշումով հրաժեշտ տալով, դուր եկա: Հաջորդ գիշեր, անցնելով Չերեզ գյուղը՝ ճանադարհս Եարունակեցի դեղի Քեֆրենջե:

Հաջորդ օրը՝ երեկոյան, ճանադարհս Եարունակեցի դեղի Քեֆրենջե: Այս գյուղին հաջորդող գյուղերում հայտնաբերեցի, որ բոլոր սեղահանվածների գրեթե երեսուն-հառասուն տղաներ Տիֆից, Տենդից ու այլ համաձայնակներից մահացել է: Տիֆը, Տենդը, մալարիան, սրանք նույն ուժգնությամբ և արագությամբ տարածվում էին: Նույն կերպ՝ ինչպես դեղի բացակայության դեղմում հիվանդությունների ուժգնության մեջ գրեթե տարբերություն չկա, նույն կերպ էլ խիճին չեղած սեղը մալարիայի և ժամսախսի միջև ի՞նչ տարբերություն կարող է լինել:

Այրիներին և որբերին հավաքելով նրանց դաստասում էի վերադարձիս ճանադարհին վերցնել և հետազոտությունները հետագային թողնելով՝ Եարունակում էի իմ ճամփորդությունը: Երջակա գյուղերից, սափասաններից երեխաներին և այրիներին վերադարձիս ճանադարհին զսնվող գյուղեր սեղափոխելու նողասակով մոտաջիրներից իմ կողմից նշանակված դաշտերից էի ուղարկում: Հասա Հագրա գյուղը, որը Քեֆրենջեից մեկ ժամ հեռավորության վրա է գտնվում: Այդտեղ սեղակայված հինգ հարյուր մոտաջիրից չորս հարյուր տասնորոշ մահացել էին: Գյուղի նեղ անցումներում, փայտերի վրա հենված, աջուձախ օտուվելով, կենդանի դիակները էին փայլում:

Այդ գիշեր նախընտրեցի սափասանում դառնել: Չկարողացա մնալ: Այնտեղ ոչիլներով խեղդված մի երեխայի դիակ տեսա: Խեղճի եղունգների ծայրերից սկսված, ամբողջ մարմնով տարածված այդ կեղտոտ, միլիարդավոր արարածներն այնպես էին դասել դիակը, որ ասեղ գցելու սեղ չէր մնացել: Մի չինարի ծառի բնին հենվելով՝ մինչև առավոտ չկարողացա աչքերս փակել:

Չորս հարյուր որբերից և այրիներից կազմված անուժ ֆարավանը ճանադարհ ընկավ դեղի Դերա: Մի գիշերվա ընթացքում ձիով վերադարձա Դերա և ավարեցի մյուս օրը ժամանող ֆարավանը Դամասկոս ուղարկելու նախադասություններս: Տասնվեց ժամ ձիուց չիջնելիս ինձ հոգնեցրեց: Հանգստանալու համար գնացի իմ վրանը: Մեղանիս վրա հրամանատարիցս սացված հեռագիր հայտնաբերեցի.

«Այնտեղ եղած մոտաջիրներին անհրաժեշտ է բաժանել երեք խմբի. ծայրահեղ աղֆանության մեջ զսնվողների, միջին մակարդակում զսնվող աղֆանների և փչ թե Եաս ունևորների: Այրիներին և որբերին ուղարկեք, և մինչև հետագա ցուցմունքներ ստանալը մյուսների սեղափոխումը հետաձգե՛ք»:

Ականատես լինելով այդ ամենին՝ ճանադարհից հոգեղես և ֆիզիկապես հոգնած, այս անհիմն նախադասություններ դարունակող հեռագիրը կարդացի և հետևյալ դասասխանը գրեցի.

«Տեղափոխության ժամկետը և ձևը միայն այստեղ զսնվող սեղահանված

ների դրության համաձայն կարելի է որոշել: Ինչ-որ բուսաբանի նման նրանց աղֆաս, բարվոք մի փչ ավելի բարվոք (խմբերի) տարբերակելն անհնար է, և վագոնները ըստ տարածության և աշխարհագրական դիրքի բաժանելով՝ նախադաս մշակված լիանով մոտաջիրների սեղափոխությունը երկարատև և կանոնավոր ձևով կառավարումը կազմակերպելու համար անհրաժեշտ է այդ դասակարգությունը հանձնել ինձ. հիմնական սեղափոխումների համար ավելի երկար չեմ կարող ստատել և այն սկսում եմ»:

Մեկ ժամ անց Էգրայում զսնվող մի ընտանիքին Դամասկոս ուղարկելու մասին ստացված հեռագրին նույնպես դասասխանեցի, որ անհասկանալի հրամաններ չեմ ընդունի և բոլոր սեղահանվածների նկատմամբ կիրառվող սկզբունքից ոչ մի բացառություն չեմ կարող անել:

Այդ ժամանակ, կամաց-կամաց սկսվեցին խնդրանքները. մի խումբ կանայք, վստահ լինելով, որ սեղահանվածների աղերսանքները դրական դասասխան կստանան, խիզախություն զստ մոտենալու տեսլի վրանին, որից մինչ այժմ, վախով և զգուշությամբ խուսափում էին: Նրանց ղոտարդիկ փախել էին Դամասկոս, այնտեղ գործ գտել, իսկ կանայք այստեղ էին մնացել: Ցանկություն էին հայտնում զնալ իրենց այրերի մոտ: Դա դեռևս չէին խոստովանում, սակայն (ես դա) հասկանում էի: Առաջին գնացրով տասնութ կին «բնակեցման Երջան չհանդիսացող» Դամասկոս ուղարկեցի և նրանց սեղափոխության համար դասասխանատու նշանակված մոտաջիրներից երկու դարունի խորհուրդ սվեցի կայարանում նրանց ազատ թողնել և մյուս այրիների և որբերի բնակեցման համար նախատեսված հասուկ Երջաններում ցուցակներով չհանձնել: Սա անձնական և հանձնարարականին հակառակ նախաձեռնություն էր:

Տեղափոխության ժամանակ Եարունակվող այդ խնդրանքներին դրական էի մոտենում և Դամասկոս հեռական ֆարվաններ էի ուղարկում: Ընտրության իրավունքն իրենց թողնելով՝ Եարունակում էի սեղափոխությունը Լիբանան, Հայֆայի, Յաֆֆայի, Աֆայիի նման Երջաններ և գյուղեր:

Այդ ժամանակ հրամանատարիցս հեռագիր ստացա: Վերջինս, նախկինում իմ երկու կծու դասասխաններիցս (դժգոհ) վրդովմունքը չբացնելով, հայտնաբերել էր իմ մեղքը: Գործել էի իր հրահանգներից դուրս:

«Տեղեկացա, որ հրամանին ու հրահանգին հակառակ, մի խումբ կանանց ուղարկել եք Դամասկոս, քանի որ նրանց ղոտարդիկ այնտեղ էին զսնվում: Հաշի առնելով, որ Դամասկոսը չի հանդիսանում վերաբնակեցման Երջան, այստեղ մոտաջիր չլուծել է ուղարկե՛ք, եթե կան կանայք, որոնց ամուսիններն այնտեղ են զսնվում, հարկավոր է ղոտարդական ուղարկել նրանց մոտ, և Չեղ խորհուրդ եմ տալիս հրամանին հակասող ֆայլեր չանել»:

Արդեն զգվել էի նման մտածելակերպ ունեցող մարդու հետ կապ դադարեցնելուց: Առաջին գնացրով մեկնեցի Դամասկոս: Առավոտյան կանուխ ժա

մանած գնացիք իջնելով՝ գնացի Չեմալ փառայի տուն:

Փառան, դժգոհ մի հայացք նետելով, հարցրեց.

- Ի՞նչ կա, գործը վերջացրի՞ր:

Հրամաններն ու լուսաստիճանները գրողանիցս հանեցի:

- Չեղ գերազանցություն, ներողամիտ կլինեմ, բայց ես չեմ կարող շարունակել գործն այսօրվան նեղ աշխատանքով ունեցող մի գործընկերոջ հետ, որը սեփական սուր զգացումները գործին է խառնում:

Հեռագրերը և լուսաստիճանները կարդալով՝ հասանք Շաք: Ընդհանրադեպ հույս չունեի, թե փառան Սիրիայի Իթքիհաթ վե Թերաֆիի լիազորին կզոհի հանուն ինչ նման զանցանք կատարածի:

Խոսքս շարունակեցի.

- Չեղ գերազանցություն, ընհանր կազմելն ու աղյուսի միջոցների աղյուսակումն աշխատի ամենադժվար հարցերից մեկն է: Մի հորը, որը սարիների ջանքերի շնորհիվ կարողանում է աղյուսակել երեսանների կյանքն ու աղյուսի միջոցները, հաջողակ մարդ են անվանում: Մրանից չորս-հինգ ամիս առաջ այնտեղ փախած և խանութի կամ արհեստանոցի տեղ դառնալ ջանող մի ընհանրի հորը չփախության մասնելը, միայն այն դասձառով, որ փախուստի վայրը վերաբնակեցման երջան չէ, վերոհիշյալ սրամաքանությունն ունեցող մարդու հրամանատարության սակ ես չեմ կարող լինել:

Պատմելուս ընթացքում Նեժաթ բեյին կանչելու հրաման սվեց: Կես ժամ անց ժամանած Նեժաթ բեյին խիստ նախազգուսացրեց.

- Նեժաթ բեյ, հայերի տեղահանության խնդիրն ըստ ինձ զայն կարևոր է: Ես այստեղ ձեր յուրաքանչյուրիդ համար կարող եմ գտնել օգնական: Մասնաբաժնից այս մարդուն այստեղ բերեցի, քանի որ այս գործի համար ինձ ծանոթ մարդկանցից ամենահարմարն էր, և ամենակարևոր երջանը նրան հանձնեցի: Նա մեր կուսակցությանն ընդդիմադիր կուսակցության անդամ է, և այդ իսկ դասձառով այս գործն ամենալավը կանի: Ես գիտեմ, որ նրան ավելորդ հրամաններով ծանրաբեռնելու իմաստ չկա: Եթե դա չեմ կարող անել, հրաժարական սվեմ:

Հիշեն ասած, քիչ զարմացա: Նա ոչ միայն Իթքիհաթ վե Թերաֆիի լիազորն էր, այլ նաև փառայի հետ մտերմ հարաբերություններ ունեցող մեկն էր: Հրաժարական սվեց:

Նրա տեղը դատարկ չմնաց: Վալի նշանակվեց Թահսին բեյը: Մրանից հետո հայկական մոտաջիրության գործը դեռ էր ղեկավարելու դարձնում վալին:

Մյուս օրը հրաման ստացա՝ վալի Թահսին բեյի հետ մեկնել Դերա: Թահսին բեյը հրամաններն ու անհրաժեշտ հրահանգներն այնտեղ անձամբ դեռ էր: Սար: 1332թ. (1916թ.) սեպտեմբերի 25-ի առավոտյան հասույթ զննարկով ժամանեցիք Դերա:

Մութսարիֆության⁴² շեմում նստած էինք երեսու՝ ես, վալին ու մութսարիֆը: Խոսքս զննարկ հայ տեղահանվածների մասին: Վալին կարճ և սառը հայտարարությամբ տեղեկացրեց. «Ահա, դարձնում է իմ այստեղ բանակի կողմից նշանակվել է շեմու: Արդեն տեսնում եմ, որ անհրաժեշտ է վերջացնել այս տեղահանության գործը»:

Ի՞նչ տարրինակ հրահանգ: Մրանից ի՞նչ իմաստ կարող է բխել: Մտածելով որ կողարգաբանի, լռեցի: Ինչ՞ դիմելով՝ ավելացրեց.

- Հասանք բեյ: Կաշխատեմ համագործակցելով ֆաղափառական իշխանության ղեկավար հանդիսացող ահա այս դարձնին հետ:

- Արդուվադիր բեյի հետ կարող եմ հեշտությամբ լեզու գտնել, ինչ չճանաչեց, բայց մեզ դատարկեցնեմ եմ, - ասացի:

Շանթաքանակ: Երևում էր, թե մութսարիֆը գոհ էր, մոտեցավ, համբուրվեցիք:

Նահանգապետը, դիմելով Թահսին բեյին, հայտնեց իր գոհունակությունը և ավելացրեց, որ հին ընկերոջ հետ «խնդիրը շատ հեշտ» կլուծվի:

Տասնհինգ տարի ի վեր բաժանված այս ընկերոջս չորս-հինգ տարի է հաճախակի հանդիպում էի Իթքիհաթ վե Թերաֆիի կենտրոնական կոմիտեի քարտուղարներին: Տեսնում էի, որ հաճախակի է այնտեղ մտնում, դուրս գալիս և հասկացա, որ հանդիսանում է կենտրոնական կոմիտեի ֆարսուղարներից մեկը: Չգուց էի, որ միտսին չեմ կարող աշխատել:

Մյուս օրը, որոշ անհրաժեշտ իրեր բերելու դատարկելով, Հաուրանից փախա: Դամասկոսում նորից հանդիպեցի մի քիչ մտայն Չեմալ փառային:

Չտղախելով իր հարցին՝ ասացի.

- Պարոնս, դուք հրամայում եմ աղյուսակել հայ ժողովրդի վերաբնակեցումը, աղյուսի միջոցներն ու կյանքը, շատ լավ: Հաուրանի մութսարիֆն այս խնդրի լուծումը խորհուրդ էր տալիս անել «մաքման» միջոցով: Պարոն վալիի հետ զննարկեմ, ի միջի այլոց, ինչ հանձնեց ֆաղափառական իշխանության ղեկավարի իրավասությանը: Այս խնդրի վերաբերյալ նրա տեսակետը չգիտեմ: Խնդրում եմ հաստատել իմ դատարկությունը:

Լուռ լսելով իմ խոսքերը Չեմալ փառան միանգամից բոլորով ասաց.

- Քեզ ես եմ ուղարկել: Ինչնից հրաման կտանա: Դերան ո՞չ Թահսինը, ո՞չ էլ Հաուրանի մութսարիֆը չի խառնվի: Այստեղ ֆաղափառական իրավիճակի դատարկանաճումն էս եմ: Ես երբ ինչ հրաման տամ, այդպես էլ կգործես: Ո՞չ Հաուրանի մութսարիֆը, ո՞չ էլ որևէ մեկը գործին չի խառնվի. ես (այդ մասին) իսկույն բանակի հրաման կարձակեմ: Քեզ որդես օգնական իմ նշանակած դատարկանների դրությունը և դատարկանություններն ինքս կորոշեմ: Դերանից բացի որևէ (այլ) միջամտության չես ենթարկվի:

Գնարկեմ Շաք: Շաքի դեպ Գուրաթ բեյին¹ տրված հրամանը կես ժամ հետո (ին ենթադրությամբ նրա կողմից է արձակվել) բանակի հրամանի տեսով հաստատվեց:

⁴² Օսմանյան կայսրությունում մութսարիֆը հանդիսանում էր երջանի կառավարիչ - Ա.Ա.

Բանակի հրաման

Չորրորդ բանակի շսար

7 հոկտեմբերի 1916 թ.

1. Հայ ժողովրդին օգնություն ցույց տալը, վերաբնակեցումը և բարեկամական սպասարկումը համարում են ազգային պատվի գործ (şeref-i milli):

2. Այդ պարսկականության իրականացման համար նշանակվել են Հատուրանում Հասսան և Հոնումում Քեմալ բեյերը: Հատուրանում գտնվող տեղաբնակները հանդիսանում են արհեստավորներ, և հաշվի առնելով, որ Հատուրանի շրջանը բարենպաստ չէ արհեստների զարգացման համար, նրանք պետք է տեղափոխվեն Սիրիայի և Բեյրութի վիլայեթների լիվաների և ֆազանների կենտրոնները: Այդ տեղափոխումը ղեկավարելու է Հասսան բեյը և ավարտելու է երեք ամսվա ընթացքում:

3. Բարեբաղնիկների իշխանություններն իրենց սահմանների մեջ գտնվող լիվաներ և ֆազաներ տեղափոխված այս մուհաջիրներին վերաբնակեցնելու համար կացարաններ պետք է սպասարկեն, որոնց վարչը վճարվելու է կառավարության կողմից:

4. Տեղափոխման իրականացման համար պատասխանատու Հասսան բեյը պետք է ստուգի վերաբնակեցման համար նախատեսված այդ կենտրոնները և մուհաջիրներին ըստ իրենց արհեստների, սարքավորումների չեղք քերելու համար բավարար ֆանակի արտադրական կապիտալ բաժանի:

5. Տեղափոխման համար, եթե տեսնել անհրաժեշտ է գտնում, վագոնների տրամադրումը նախապատվություն է հանդիսանում կայսրական հրամանատարության համար: Այս հարցում ծուլություն ցուցաբերած պաշտոնյաները խիստ կպատժվեն:

6. Ճանապարհին կանգառների համար նախատեսված վայրերում տեղափոխվողների համար ուսելիք սպասարկել:

Բանակի Երջանային Տեսչությանը, գնացքի կայարանների կոմիտարությանը, ժանդարմական զինների հրամանատարությանը ուղղված դարգ և անվիճելի այս հրամաններով ստացված իրավասությանը վստահ ու անվստահ վերադարձա Հատուրանի իմ վրանը: Տեղափոխության Երջանային հրաման արձակեցի: Մութեսարիֆություն⁴⁴ արդեն դիտարկի դերում հայտնվեց: Վերահսկումը և տեղափոխությունը տեղեկում կարգավորելու համար մեկ անգամ ևս մեկնեցի Երջաններ: Նախագծի համաձայն Արիդ ֆազայի կենտրոնից տեղափոխված մուհաջիրները վրաններում գնացքի էին սղասում:

Նրանց և նրանցից հետո ժամանելիք ընթացիկների տեղափոխման նախադասությունները կազմակերպելու համար անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկեցի և դաստիարակության հրահանգներ սվեցի: Մինչ այսօր կազմակերպվել է 270 ընթացիկների տեղափոխությունը:

Երջաններից վերադառնալու ժամանակ տեսա, որ ֆազայիցիական իշխանությունը տեղափոխությունը կանգնեցրել է: Պատճառների դարգարանման համար գնացքի մութեսարիֆի մոտ: Կային մարդիկ, որոնք տեսնեցին օրի վեր մահից փրկվել գանկացող այս տուժածների նկատմամբ իրավական և մարդասիրական այս գործողություն կատարողներին մեղադրել էին հայրենիքի դավաճանության, իսկ կազմակերպիչներին էլ՝ հայրենիքի դավաճան լինելու մեջ: Դրա մասին տեղյակ էի, սակայն չէի կարող եմթադրել, որ դա կարող էր ազդել գործընթացի վրա:

Ես հայտնվեցի մի մարդու կարգավիճակում, որն ոչ անիրավ կերպով յուրացրել է ֆազայիցիական իշխանությանը դասկանող դասակարգություններն ու իրավասությունները:

Հասկացա, այս ընթացքում դարադ չէին մնացել և Ներին գործերի նախարարությանը ծածկագրերով էին դիմել: Նախաձեռնությամբ հանդես էին եկել նաև Բեյրութի, Սիրիայի վալիները: «Բեյրութի վալի Ազմի բեյը վիլայեթի հիմնական բնակչության համար դարենի (ուսելիքի) դասարաններ բավարար չլինելու դատառով հարմար չի համարում տեղահանվածների տեղափոխումը վիլայեթի սահմաններ»:

Այս հրամանը Երջանային կարգավիճակում ուղարկվել է բոլոր ֆազայիցիական իշխանության մարմիններին, մութեսարիֆություններից, մինչև ֆազայի ֆայմաֆաճությունները:

Մյուս կողմից՝ Ներին գործերի նախարարությունը նորացրել է բոլոր վիլայեթներին հղված մարդասղան հրամանը: Ներին գործերի հրամանը կարգադրում էր.

«Տեղահանված հայ մուհաջիրների բնակեցումը ֆազայիցիական իշխանության իրավասության Երջանայիններում է: Բանակի հրամանատարությունը իրավասու չէ միջամտել այս խնդրին: Մանավանդ, որ հայ մուհաջիրի մեկ ֆազայից մյուսը տեղափոխությունը հնարավոր է միայն Ներին գործերի նախարարության հրամանով և թույլտվությամբ»:

⁴⁴ Գեներալ Ալի Ֆուադ Էդեմն իր հուշերում որոշակի տեղեկություններ է հաղորդում տեղահանված հայերի նկատմամբ Ջեմալ փաշայի վերաբերմունքի և գործելակերպի մասին: Տե՛ս. Ali Fuad Erden, Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları, İstanbul, 2003 - Ա.Ա.:

⁴⁴ Երջանի կառավարությունը - Ա.Ա.:

Գահինների մասին

«Ալեմդար»

21 դեկտեմբերի 1918թ.

Ի քիվս հայերի սեղահանության, սղանության և ոչնչացման (Ermenilerin tehcir ve katl ve imhasi) գործողությունների հետաքննության համար ստեղծված հանձնաժողովի կողմից ձեռքակալված և հարցաքննվող վալիների՝ Սվազի նախկին վալի Մուամմեր բեյի (Muammer Bey) գործընկեր և օգնական Մերզիֆոնի նախկին ֆայմաֆամ Ֆայիբը (Faik) և նրա հանցավոր գործընկեր՝ ժանդարմերիայի կառիսան Մահիր (Mahir) բեյը, որոնց մասին համառոտեմ վկայվում է, որ սեղահանության ժամանակ բազմաթիվ հոգևոր շենքեր (եկեղեցի) ֆանդելով, բազմաթիվ օջախներ մարելով, միայն հայերի քալանից 30-40 հազար լիբանոսից հարսության տեր են դառնում, այժմ հաճելի ժամանակ են անցկացնում Սամբուլում: Մոտ ժամանակներս մանրամասն կներկայացնենք այս մարդկանց գործած հանցանքների և կազմակերպած բռնությունների (mezalimi) (մասին), ինչդեռ նաև կլուսաբանենք անցյալում մեզ հայցնի դեղերը: Սակայն բարեգործ դարձումների դեռ սրանց էլ, այստեղ կամ այնտեղ անհետանալու հնարավորություն չսալու համար, մեր դարսեն ենք համարում հարցաքննող հանձնաժողովի ուժադրությունը հրավիրել նրանց անմիջապես կանչելու և հարցաքննելու անհրաժեշտության վրա:

Տիրան Քելեխան էֆենդիի մասին

«Ալեմդար»

20 դեկտեմբերի 1918թ.

Չորումում ախորում էի գտնվում: Ընկերներիցս մեկն ասաց, որ Տիրան Քելեխան էֆենդին դահակախմբի ուղեկցությամբ բերվել է, նա ցանկանում էր հանդիպել ինձ հետ, սակայն իշխանությունը չի արձուցնել: Քանի որ արդեն գիշեր էր, անմիջապես ուղևորվեցի այն ժամանակվա մութասարիֆ և իրականում մահուր ու մեր նկատմամբ սաժած համակրանքը մեզատես իր դահակաժողով արտահայտող Գալիբ բեյի տուն: Մինչև ձեռքակալվածի մեզ և մեր ազգին մատուցած հսկայական ծառայությունների մասին խոսելը, նրան հանդիպելու մասին հասնուկ խնդրանքով դիմեցի: Չնայած մութասարիֆը, նախառաջ, լավ և մի քիչ էլ զգույս անձնավորություն էր, բացառեց, որ իմ նկատմամբ սաժած հասնուկ ընկերական զգացմունքներից ելնելով համաձայն է ուժադրության առնել իմ խնդրանքը և ավելացրեց, որ միայն թե չի կարողանալու փրկել ինձ դրա հետևանքով գլխիս գալիֆ վսանգից, քանի որ Տիրան էֆենդին ձեռքակալվել է շատ լուրջ հանցանք գործելու մեղադրանքով: Հարցրի՝ ո՞րն է նրա մեղքը: Որդես գաղտնիք հայցնեց, որ վերջինիս անունը նշվում է որդես Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար: Պատասխանեցի, որ Տիրան էֆենդին մոտիկից ճանաչում եմ, և նա հանդիսանում է ոչ թե հայերին մեզանից անջատելու, այլ հակառակը, բարոյս բուն իմաստով, օսմանցի մնալու կողմնակից: Ի դատասխան (մութասարիֆին) ասաց. «Ես խոսեցի նրա հետ և իրականում նրա հողվածները հաճույքով կարողում եմ և գիտեմ, որ նա մեր հայրենիքի ամենադայածառ մտավորականներից է: Ես ամբողջովին համոզված եմ, որ այդ մեղադրանքը ոչ այլ ինչ է, քան մահուր զրոյարտություն: Միայն թե՛ կառավարությունն այդպես է ուզում, մեր ձեռքից ի՞նչ է գալիս: Նոյասակս էլ այն է, որ ինչ էլ այդ դատաճառով մի փորձանքի մեջ ընկնելուց փրկեմ: Սակայն, եթե ողորում ես, կարող ես հանդիպել»: Ընդհակառակություն հայցնելով՝ հրաժեշտ սվեցի: Ինձ ուղեկցող ժանդարմի միջոցով այդ որոշումը ուսիկանության կոմիսարին հայցնելուց հետո, կարողացա հանդիպել խեղճի հետ:

Մեվլանի⁴⁵ Իբրահիմ էֆենդի անվան սակ հայցնի ուսիկանության կոմիսարը երբևից իրարհարական լինելու հետ մեկտեղ խիզախ և դատավոր անձ էր: «Այդ մարդու հետ խոսեցի: Ինձ վրա ազդեցություն թողեց, Ասված այս կառավարության դատաժողովը: Մարդկանց արժեքը չի գնահատում: Չե՛ր հանդիպումն արժանավել է: Այս հարցում դատասխանատվության ենթարկվելն ինձ համար դատաժողով էմ համարում», - ասելով՝ դուրս եկավ սեռյակից:

⁴⁵ Մեվլանի մականունը նշանակում է, որ ուսիկանության կոմիսարը դատասխանում էր Մեվլանան յի, այսինքն միջնադարյան հայցնի սուֆիական միսիկ և բանաստեղծ Ջելալեդին Ռումիի (1207 - 1273թթ) կողմից հիմնադրված կոնական աղանդից - Ա.Ա.:

Չոհրապետ և Վարդգես Էֆենդիները Դիարբեմի ճանապարհին

«Ալիմուս»

22 հունվարի 1919թ.

Օսմանյան լուսնության մեջ Իթքիհաբ վե Թերաֆի կառավարության աղ-
տոս ու արյունոտ էջեր գրելու լուսնա իրադրություն հանդիսացող հայկական
սեղահանու-
թյան վերաբերյալ օսմանյան մամուլում բազմաթիվ հոդվածներ են լույս
ստանում: Իկժամ լրագրում. «Երկու կոմիտե, երկու ռժիր» անվան սակ դարձն
Ամենդ Ռեֆիկը հոդվածաւար է հրատարակել, և քանի որ նկարագրում է Չոհ-
րապետ և Վարդգես Էֆենդիների սոցիալությունը, այդ ողբերգության լուսնու-
թյան, ընթացքի և իրականացման վերաբերյալ գրված բազմաթիվ սեղեկու-
թյունների առիթով նոյապահարմար են գտնում այս հոդվածը նվիրել մի-
այն Չոհրապետի և Վարդգեսի հիշատակներին:

Հայերի սեղահանության ամենաճգնաժամային և անհանգիստ ժամա-
նակ լուսնաբար գտնվում էին Հալեթում: Աղանայից, Կոնիայից, Սվազից,
Տրադիզոնից եկող հայ ժերերը, կանայք, աղջիկները, մինչև ուր սարեկան
երեխաները սոված, գրկանների մեջ, հիվանդ, որոշ քաղաքներում՝ լուսնո-
յաների, ճանապարհների՝ ժանդարմների կողմից նուստգվելով, հասնում
էին Հալեթ: Քաղաքը լցվեց, դասարկ դուրոց, եկեղեցի, հյուրանոց չորդնե-
լով, ստիպված էին բնակվել վրանների սակ, քաղաքից քաղաք ժամ հեռավո-
րության վրա գտնվող Սեբիլ անվանվող բնակավայրում:

Այս խեղճերը գտնվելու վայրից որևէ կողմ չէին կարող հեռանալ, ամեն
սեսակ գրկանքի և դժբախտության մեջ էին աղբում: Լավ իմանալով, որ չեն
կարող մնալ Հալեթում, ավելին՝ ներքին Երջաններ են փոխելու, անհամբեր
սոյասում էին սեղական լիազորների՝ վերաբնակեցման վայրի ճանապարհ
ընկնելու համար գալիք հրամանին: Եփրատ գետը վախեցնում էր նրանց, Դի-
արբեմի փոխարինողները լսելիս խեղճերն ամբողջովին դողում էին, այդ-
դիսով սեղափոխումն անընդհատ իրականացվում էր, ժամանողներն
խկույն զբաղեցնում էին գնացողների սեղերը: Այս խառնաձուրթի ժամա-
նակ Դիարբեմի վալի Ռեհիբ բեյը իբր՝ Չոհրապետ, Վարդգես Էֆենդիներին
չմոռացած լինելը ցույց տալու համար, մեծահոգաբար «խնդրեմ, եկե՛ք» հա-
ճոյախոսելով, բայց իրականում՝ նրանց գալուց Ես հ ունենալու ցանկու-
թյամբ «հրավիրում է» Դիարբեմի, խեղճերն էլ, այդ հրավերը ընդունելով, մի
օրից գալիս են Հալեթ: Չոհրապետ Էֆենդիին վաղուց ճանաչելով՝ անմիջա-
դեպ գնացի նրանց այցելության և հարցրի ժամանման լուսնաբար: Պասա-
խանեցին. «Քանի որ մենք հանդիսանում ենք Դիարբեմի հայկական
կոմիտեի անդամ, և կառավարությունն այդ կառավարությամբ բազմաթիվ
փաստաթղթեր է հավաքել, ռազմական լուսնաբարում լուսնաբար ենք գտնում
ենք Դիարբեմի»:

Հայագրով (գաղսնի կերտով) ինձ դուրս կանչեց: Իր ետևից դուրս եկա:
Ալանջիս Եսնաբար. «Իմ կողմից վստահ եղիր: Ուժեղ կասկածներ ունեմ, որ այս
մարդուն ճանապարհին սոյանելու են: Մեղ է: Ես նրան կոչույաբեմ գիշերը
դուրսը, Ջեզ մոտ անցկացնի: Որևէ ուղղությամբ փախցրե՛ք նրան: Նույնիսկ
քաղաքում կարող է թափնվել»: Այդ առաջարկության համար Եսնաբար լուսնու-
թյան հայտնեցի նրան: Չորումի մոտ գտնվող Քրիստիան չեքեքական բնակավայրում
մի քանիսի հետ մտերիմ ընկերական հարաբերություններ ունեի: Գիտեի, որ նրանք
էլ այս հարցում լուսնաբար են մեծ ինքնագոհության գնալ: Տիրան էֆենդիի
սեղական վերադառնալով՝ առաջարկեցի իրեն փախցնել ու խոջայի հագուստով
որոշ ժամանակ չեքեքական մի գյուղում թափցնել, և քանի որ ճանապարհներն
էլ անվստահ չէին, խնդրեցի անոյաբան ընդունել առաջարկն ու համառոտ
ողնեցի: Այդ հանձարեղ մարդու լուսնաբար, միգուցե մեկ-երկու բառ ավել
կամ լուսնաբար, նույնությամբ կցանկանայի նեղել.

«Փեխիվան, Ես անեղական եմ ինձ վերագրվող գործողություններին: Իմ
նկատմամբ ինչ ուժեղ կասկածներ էլ լինեն, այս մարդիկ լուսնաբարի ուժա-
րությանը լուսնաբար է ներկայացնեն այն մեղադրանքները, որոնց հիման վրա Ես
լուսնաբար է լուսնաբարսվեմ: Ինչուսով սոկոսով համոզված եմ, որ փրկվելու եմ:
Քանի որ Ես սոկոս հավանականության կա, թե ինձ անիրավական, անմեղ
սեղը կսոյանեն, գտիր սոյայիս ու կնոջս ներկայությամբ նրան իմ կսակը հա-
ղողիր: Թող մարդասոյաներից և Իթքիհաբ վե Թերաֆի անվանվող հո-
սակախմբից վրեժս լուսնաբար: Թե՛ մարդասոյաներից, թե՛ Իթքիհաբ վե Թերաֆի
անվանվող հոսակախմբից իմ վրեժը թուրք եղբայրներիս հետ համագործակ-
ցելով թող առնեն»: Այս ասելուց հետո Եսնաբար լուսնու-
թյան համար՝ ավելացրեց, որ իր վերջին ցանկությունը
Սվազ անվստահ հասնելու համար քաղաքը ձեռնակելն է, և հույս ունի, որ այն
ժամանակվա վալի Մուսնաբար բեյն (իր) իրավունքները լուսնաբարելով ամեն
դեղում լուսնու-
թյան կանի: Իրեն հրաժեք տալու լուսնաբար այն աստիճանի ազդ-
վել էի, որ մինչև դուրս գալը արցունքներս դժվարությամբ էի գոյում, և դուրս
ձածկելուն լուսնաբար հոնգուր-հոնգուր լուսնաբար եղա:

Առավոտյան նրան ուղարկեցին: Որդես ուղեկից նեղանկեցինք երկու
ժանդարմ, որոնց վստահում էինք: Այս ժանդարմները հասնելով մինչև Ամա-
սիա վերադարձան, և այդ ընթացքում Տրադիզոնի արդարադասության վե-
րահսկողներից հայերի ոչնչացման դեմ համառ ընդդիմացող, և այդ ոչնչա-
ցումը խոջընդոսելու փորձ կասարելու լուսնաբար լուսնաբարնակ արված Քե-
նան բեյ անունով հայրենասեր անձնավորության կողմից Ամասիայի ժամ-
դարմերիային սված նամակի Եսնաբարի, Քեյլեբյանն, իր ցանկացածի լուսնաբար
անվստահ հասել էր մինչև Սվազ և այնտեղից նրա առողջության մասին նույ-
նիսկ սեղեկություն կարողացանք ստանալ: Դրանից հետո անհայտ է՝: Դեղմից
ստան օր հետո Չորումից ուր օր հեռավորության վրա գտնվող Բեյանաբար ան-
վանվող ստան տուն ունեցող մի գյուղ արտուղեցի:

Ամեն Բարի

* Նահասակվել է Սեբաստիայի Ալիս գետի կամրջի մոտ: Տե՛ս Գրիգորիս Ծ. վարդ. Պալատե -
ան, Հայ գողգոթան, Ա. հասնր, Պեյրոպ, 1977, էջ 140:

Այդ ժամանակ ասացի, որ չորրորդ բանակի հրամանատար Ջեմալ փառան գտնվում է Հալեթում և առաջարկեցի գնալ, խոսել նրա հետ, ինչին Չոհրադը ղախասխախեց. «Միտելի՛ս, նրանից օգուտ չկա, նոր նշանակված վալի Բեհր Սամի բեյը մեր լավ բարեկամն է, խոսքի տեր անձնավորություն է, մի ֆանի օր Հալեթում կմնանք, երբ գա, խնդիրներս կբացատրեմ»:

Խեղճ Չոհրադը լուր հոգնած էր և հիվանդ էր, երևում էր, որ զզվել էր կյանքից, գանգաձակ էր արագավերջից, աղաքան հասկանալով՝ վախճանը սղասող դրության մեջ էր, իսկ Վարդգեսն ընդհանրադեպ չէր խոսում, անընդհատ մտածում էր, նյարդայնացած դրսևում էր սենյակում, կանգ առնում: Երկու օր հետո, Բեհր Սամի բեյի Բեյրութից ժամանման մասին լուրը հայտնելու համար հյուրանոց գնալուց, ղախասխախեց, երկուսին էլ ճանադարհին հանդիմեցի: Ավելի վաղ ստանալով նոր վալիի ժամանման լուր՝ գնում էին նրան այցելության:

Հասկանալով, որ օրերը, նույնիսկ ժամերը (նրանց) անցնելով ավելի են մոտեցնում մահվան, խեղճերը միջոց էին փնտրում, հուզված բացատրում էին, որ մինչև Դիրաբեհր չեն հասնի, ճանադարհի դժվարություններն ի վիճակի չեն հաղթահարել, բժիշկների խիստուրեման վկայականներով փորձում էին աղագուցել, որ արհի հիվանդությամբ են տառադում: Իրականում այն հսկա Չոհրադը թուլացել էր, բաց-մոխրագույն ու ուղիղ բեղերը սոխակել ու երկարել էին, ամբողջովին գունատ էր, ֆայլ չէր կարող անել, իսկ Վարդգեսը, մտածումներից հոգնած, կծկվել և չգիտեր՝ ի՞նչ անել:

Որոշ ժամանակ անց վերադարձան հյուրանոց: Երկուսն էլ լուրս ուրախ հույս ունեին, թե, երևի, Դիրաբեհր չեն մեկնի: Ժղճադեմ ասում էին, թե վալիի հետ ունեցած զրույցից լուրս գոհ են մնացել: Հանդիմանք անձի նկատմամբ ընդհանրապես զգացումով լցված ղախում էին, որ Հալեթում իրենց մնալու համար գրելու են Սամբուլ, անհրաժեշտության դեղում՝ կրկնակի գումարում են հղելու Ջեմալ փառային, խնդրելով նաև նրա միջամտությունը: Այդ ղախին Չոհրադ և Վարդգես էֆենդիների ֆեֆին ու ուրախությամբ սահման կար:

Նրանց միայնակ չթողնելու, այստեղից-այնտեղից խոսելու համար երրորդ անգամ դարձյալ այցելության գնացի: Տեղեկացա, որ Ներհին գործերի նախարարությունն անմիջադեպ փոխելու հրաման է արձակել, իսկ վալի Ռեֆիկ բեյը ցանկանում է, որ նրանց անմիջադեպ ուղարկեն: Ուր մնաց այն զվարթությունը, որսե՞ղ են այն ֆաղք ծիծաղները, հուսահատությունն ու վիճակ էին ամբողջովին ղախել (նրանց), դարձյալ սգի մեջ էին, այդ սև լուրը Չոհրադին գամել էր անկողնում:

Վարդգես էֆենդին. «գլխի գալիքի հետ ղեֆ է հաշվել» ասելով՝ աշխատում էր սփոփել (Չոհրադին):

Նրանց վերջին և աղոթ հույսը կապված էր լուր Ջեմալ փառային այցելելու և վերջինիս կողմից Սամբուլ հեռագիր ուղարկելու հետ: Պատմեցին, որ ռաբի այցելումների մեջ ղախասխախ հանդիմանք Բեհր Սամիի հորդորով մյուս օրը համատեղ մի հեռագիր են գրել Տալու: Խեղճերի ցանկություններն ու խնդրանքները լուրս հասկանալի և տրամաբանական էին: «Խնդրում ենք, բն

ֆանի որ մեղադրվում ենք, մեղադրականը, փաստաթղթերն այստեղ թող ուղարկեն, թող մեզ Հալեթի ռազմական դատարանը դատի և մեր ղախի՞ն ի կատար ածի: Բժիշկների եզրակացություններն էլ հաստատում են, որ հիվանդ ենք, Դիրաբեհր չենք կարող գնալ, չենք կարող հաղթահարել ճանադարհների դժվարությունները»:

Սակայն այս խոսքերը, խնդրանքները ու՞մ ուղղեն՝ Կենտրոնական կոմիտեին, թե՞ Ներհին գործերի նախարարությանը: Օրեր շարունակ, ողբալի լուրին սղասելով, վերջին ղախականությունները կատարելու համար կսակներ, ընդհանրապես կանակներ էին գում:

Իրենց ենթադրությունները հաստատող՝ Ներհին գործերի նախարար Թալեաթ փառային՝ (նրանց) անմիջադեպ ուղարկելու հեռագիրը ստանալով, հրաժեշտի համար գնացին վալի բեյի մոտ. վերադարձը լուրս հուզիչ էր: Արագավերջը նրանց աչքերն ուռել ու կարմրել էին, սենյակները վերադառնալով՝ երախագիտությամբ ղախմեցին, որ Բեհր Սամի բեյն արտոնել է, որ մի ֆանի օր ևս մնան Հալեթում: Վարդգես էֆենդին անդադար հայտնում էր Ջեմալ փառային, ասելով. «Իրենց ժամանակն է, ցանկացածներն անում են»:

Դրա հետ կապված սկսեց ղախմեղ հիշողության մեջ եղած մի դեղք. «Ժամանակին Օսմանյան ղեկավարներն Անադոլի, Արաբիստանի և Բոսնիայի վերահսկողություն անվանվող երեք շրջանի էր բաժանվում: Ջեմալ փառան սրանցից Երզրումն ու Երզնակային էր ուղարկում: Իմ ընդդիմության ղախճառով որևէ կերպ հաջողության չէր կարողանում հասնել: Հիմա թող իր նուրախակին հասնի: Թող վերացնի ինձ»:

Այդ ղախին Չոհրադ էֆենդին կարգաց Բեհր Սամի բեյին ուղղված՝ Հալեթում գտնվելու ժամանակ ցուցաբերած ուժեղության, բարյացկամության և մարդասիրական վերաբերմունքի համար անչափ ընդհանրապես լինելու, իրենց երկնից չմոռանալու տղերից հետո «հո ընկեր Չոհրադն ընդմիջ հրաժեշտ էր ասել» տղերը ղախմանակող հրաժեշտի և այդ ժամանակ Հալեթի նստիկանադեպ հանդիսացող Ֆիհրի բեյին «Իրենց նկատմամբ ցուցաբերած ուժեղության և օժանդակության համար» գրված ընդհանրապես կանակները: Հույս հայտնելով, որ վիլայեթի նստիկանության՝ Հալեթից իրենց ուղեկից նշանակված նստիկաններին, մինչև Դիրաբեհր հասցնելու արձակած հրամանի ընդհանրապես չորոշ ժամանակ կարող են ղախել իրենց կյանքը, Օսմիկ Սազունյան էֆենդին շեղելու համար (Չոհրադը) դուրս եկավ հյուրանոցից: Ավելացրեց, որ նրան ի ղախ մի բան է հանձնելու, և դա ծարիր մեջ դրված իր կսակն էր: Թողել էր ասելով, որ Տալու օր հետո հանձնի իր ընտանիքին:

Հաջորդ օրը երկուսն էլ Դիրաբեհր գնալու համար ճամփա ընկան: Հալեթի նստիկաններին մինչև Դիրաբեհր հասցնելու հրամանի առիթով վստահ էին, որ իրենց կյանքը ղախողանվելու է: Մի օր անց ողջ-առողջ հասան Ուրֆա, և

այնտեղի կենտրոնի ղաւարնյան հետեյալ հրամանն էր արձակել. «Հալեղի քուկասն իրավասու չէ Ուրֆայից առաջ գնալ, նրանց կողեկցի սասնհինգ օր առաջ Դիրաբեֆիւրից ժամանած և այստեղ սղասող ղաիակախումբը: Հանձնե՛մ նրանց Ուրֆայի ոսիկանոթյանը»: Հետագայում Հալեղի ղաւարնյաններն անկեղծ վեւանում են՝ կարդալով ոսիկանոթյան զեկոյցը, ուր ասվում էր, թե մեկ օր անց, ղաիակախմբի ուղեկցոթյամբ Դիրաբեֆիւր ճանաղարհվելիս Ուրֆայից քառորդ կիլոմետր հեռավորոթյան վրա, դեմ առ դեմ դուրս եկած ավազակախմբերի հետ փոխհրաձգոթյան ժամանակ, նրանց ուղղոթյամբ արձակած փամփուտների հետևանքով Չոհրաղ և Վարդգես Էֆենդիները սղանվեցին և սասկեց մեկ բեռնակիր ձի:

Վերջաղես Չոհրաղին և Վարդգեսին սղանելով՝ գցեցին Դիրաբեֆիւր սանող ճանաղարհին գսնվող մի փոսի մեջ: Հավերժոթյանը խառնված (իմա՝ իր մահկանացուն կնքած) այդ հսկայական խելքը գաղերի, այլ վայրի գազաների կեր դարձավ:

Ահմեդ Զարի